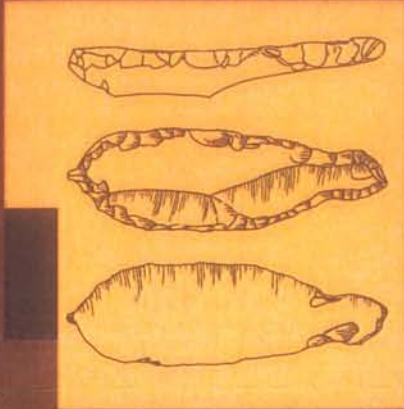

EXEMPLAAR
eerste verbieping

TUSSEN DEVENTER EN EPSE

10.000 JAAR BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN HET PLANGEBIED EPSE-NOORD

FRANÇOISE APPELS

TUSSEN DEVENTER EN EPSE
10.000 JAAR BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN HET PLANGEBIED EPSE-NOORD

INHOUD

VOORWOORD

INLEIDING

1 DE TRANSFORMATIE VAN NATUUR- NAAR CULTUURLANDSCHAP

- 1.1 Inleiding
- 1.2 Het dekzandlandschap
- 1.3 Het rivieren- en bekenlandschap
- 1.4 Natuurlijke landschapskaart
- 1.5 Het huidige landschap

2 DE ARCHEOLOGISCHE OVERBLIJFSELEN

- 2.1 Inleiding
- 2.2 Van lijkbussen tot regenboogstelsels*
- 2.3 Een kampement uit de middeleeuwen
- 2.4 Vuursteen, het staal van de steentijd
- 2.5 Een zeldzaam object uit Zuid-Limburg
- 2.6 Vuursteenmijnen
- 2.7 Pijlpunten en spaalkuilen uit de vroege bronstijd
- 2.8 Rivierdun uit de bronstijd, de dynamiek van een
miretenlandschap
- 2.9 Midden-bronstijd
- 2.10 Een huis uit de vroege ijzertijd
- 2.11 Prehistorische landbouw: spieghers en voorraadkuilen
uit de vroege ijzertijd
- 2.12 Een huut in de bewoningstoeschiedenis
- 2.13 De twaalfde-eeuwse kolonistate
- 2.14 De Sint Anthoniskapel
- 2.15 Een laatmiddeleeuws volhuis
- 2.16 Menselijke skeletten
- 2.17 Spijker- of buitensplaats!

3 DE LATE MIDDELEEUWEN EN DE NIEUWE TIJD

- 3.1 Inleiding
- 3.2 Enken, kampen en de marke Epse en Dommer
- 3.3 Het wegennet
 - 3.3.1 De Molbergsteeg
 - 3.3.2 De Molendijk
 - 3.3.3 De Waterdijk
- 3.4 De vier oudste boerderijen
 - 3.4.1 De Olthof
 - 3.4.2 Azink
 - 3.4.3 Klein Bussink
 - 3.4.4 Krukkeland
- 3.5 De nieuwkomers
- 3.6 Het Epsers kippenhok
- 3.7 Tweede Wereldoorlog

TOT SLOT

KAARTEN

LITERATUUR

ILLUSTRATIES

AUTEUR

COLOFON

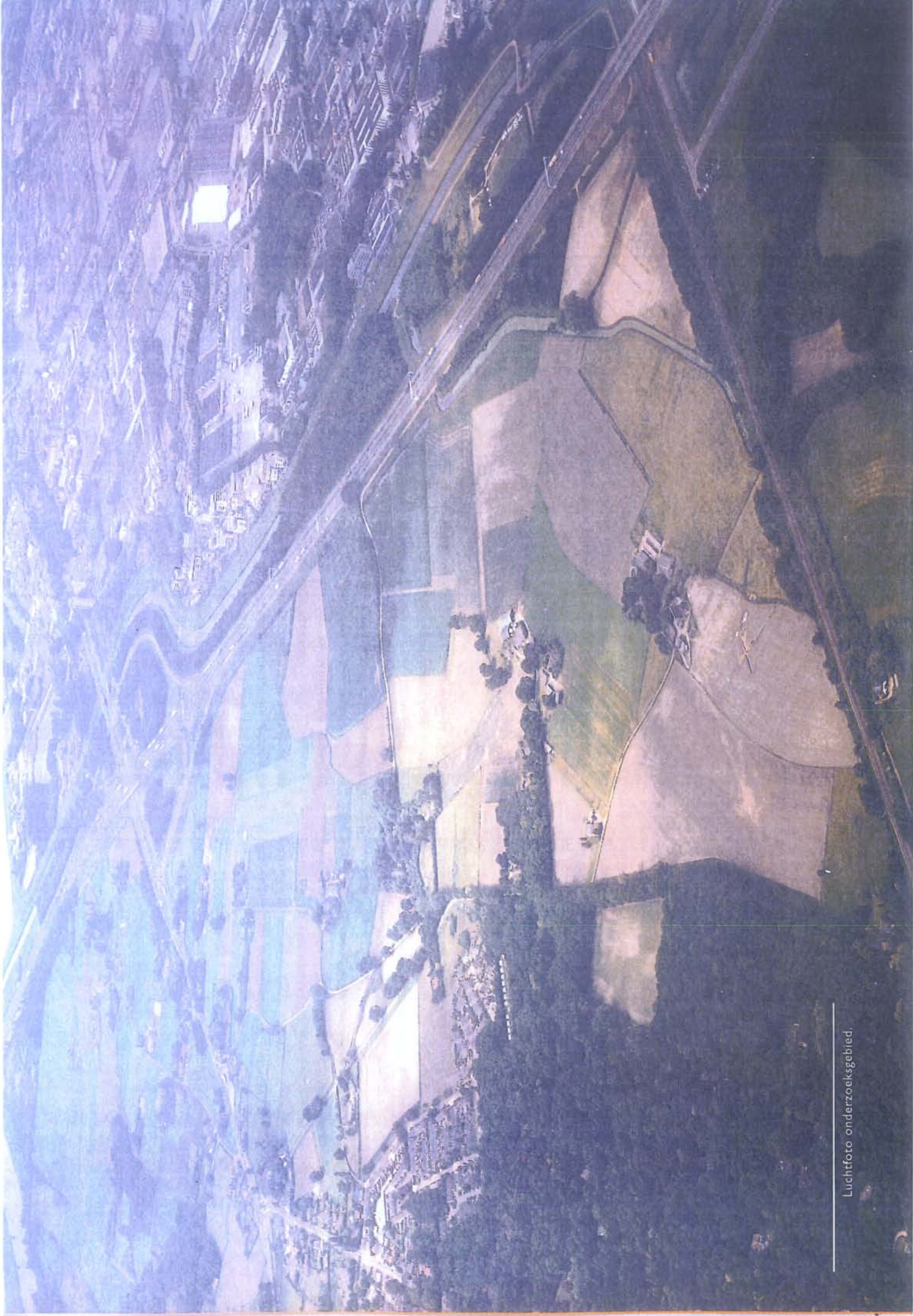
VOORWOORD

De gemeente Deventer heeft in haar beleid cultuurhistorie hoog in het vaandel staan. Zowel in de oude binnenstad, als in de dorpskernen en op het platteland wordt gepoogd waardevolle elementen te behouden. Het archeologisch en bouwhistorisch proefonderzoek dat is uitgevoerd in het plangebied Epse-Noord is daar een voorbeeld van. Het heeft aangetoond dat verandering van het karakter van het gebied niet iets van nu of nog maar kort geleden is. Al tien-duizend jaar benutten de bewoners het gebied op hun eigen manier. Jagers en verzamelaars trokken voorbij, boeren weidden hun vee en bouwden boerderijen. De mensen ontgon de lage gronden, bouwde dijken en wegen, legde beken om en maakte nieuwe akkers. Binnenkort zal de volgende stap in deze ontwikkeling worden gezet. Het agrarische gebied zal worden getransfor-

meerd naar een bedrijventerrein met diverse functies. Het streven is om dit met zoveel mogelijk respect voor de omgeving te doen. Daarom zijn elementen uit het verleden ook nadrukkelijk betrokken in de verschillende inrichtingsmodellen van het bedrijventerrein A1. Daarnaast is het integreren van het verleden in de toekomstige structuur een garantie voor behoud van een belangrijk deel van het waardevolle bodemarchief en de boerderijen van Epse-Noord. Waar dit echter niet behouden kan worden zal archeologisch en bouwhistorisch onderzoek deze resten uit ons gezamenlijke verleden toch veilig weten te stellen. Dit boek is daarom een proeve van wat behouden zal blijven maar ook van waar ons nog werk te doen staat om sporen uit het verleden aan het licht te brengen.

JOS FLESKES

Wethouder Monumentenzorg en Archeologie

Luchtfoto onderzoeksgebied.

Tussen april 2000 en juni 2001 heeft het archeologisch- en bouwhistorisch vooronderzoek in het kader van de MER-procedure plaatsgevonden. De Milieu Effect Rapportage is sinds 1994 een wettelijke verplichting en houdt in dat voor gebieden groter dan 75 ha, waarvoor een bestemmingswijziging wordt voorbereid, de gevolgen voor het milieu moeten worden onderzocht en betrokken bij de besluitvorming. In het geval van Epse-Noord beoogt de gemeente Deventer de huidige agrarische functie om te zetten in een nieuwe bestemming als bedrijventerrein.

Voor de MER-procedure werden verschillende aspecten van de cultuurhistorie in het gebied onderzocht.

Archeologie Deventer, het in 2000 opgerichte onderdeel van de sector Ruimte, Milieu en Wonen van de gemeente Deventer, bracht de archeologische waarden in kaart.

Het onderzoeksteam verzorgde het veldonderzoek en de uitwerking. Een binnendienst was verantwoordelijk voor de vondstverwerking.

Tijdens het eerste bezoek aan het gebied was mijn verbaazing groot dat het nog mogelijk kon zijn om zoveel landelijke schoonheid dichtbij een drukke verkeersader als de rijksweg A1 aan te treffen. Wanneer je probeert om het geluid van het voorbijrazende autoverkeer uit het hoofd te verdringen, gaat het landschap en haar geschiedenis leven, want in Epse-Noord is zowel bovengronds als ondergronds veel historie aanwezig.

In de bodem van Epse-Noord ligt de informatie verborgen over de perioden waarover we verstoken zijn van historisch bronnenmateriaal. Juist hier biedt archeologisch onderzoek uitkomst voor de kennis van ons verleden. Het blijft vaak de enige nog resterende bron van informatie over lang vervlogen tijden te zijn.

Het zogeheten bodemarchief kon in het kader van het Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) worden geïventariseerd. Het onderzoek bestond uit het aanleggen van 19 kilometer proefsleuf waarbij de meeste percelen met een hoge archeologische verwachting werden onderzocht.

Dat veel mensen bezig zijn met hun persoonlijke geschiedenis en graag willen weten waar hun voorouders hebben gewoond, werd mij duidelijk tijdens het bezoek aan verscheidene archieven en gedurende interviews met oude bewoners van het gebied. Het onderzoek in Epse-Noord vormt een belangrijke bijdrage tot de kennisvergroting van de geschiedenis op lokaal niveau.

Omdat in de nabije toekomst het uiterlijk van het landelijke Epse-Noord drastisch zal veranderen, is het van belang dat de relicten uit het verleden voor het nageslacht verder worden vastgelegd. Deze publicatie vervult de rol van een inleiding op de waardevolle cultuurhistorie van het gebied en vormt een basis voor het komende vervolgonderzoek.

FRANÇOISE APPELS

Projectleider archeologisch proefonderzoek Epse-Noord

Dortherbeek.

I DE TRANSFORMATIE VAN NATUUR- NAAR CULTUURLANDSCHAP

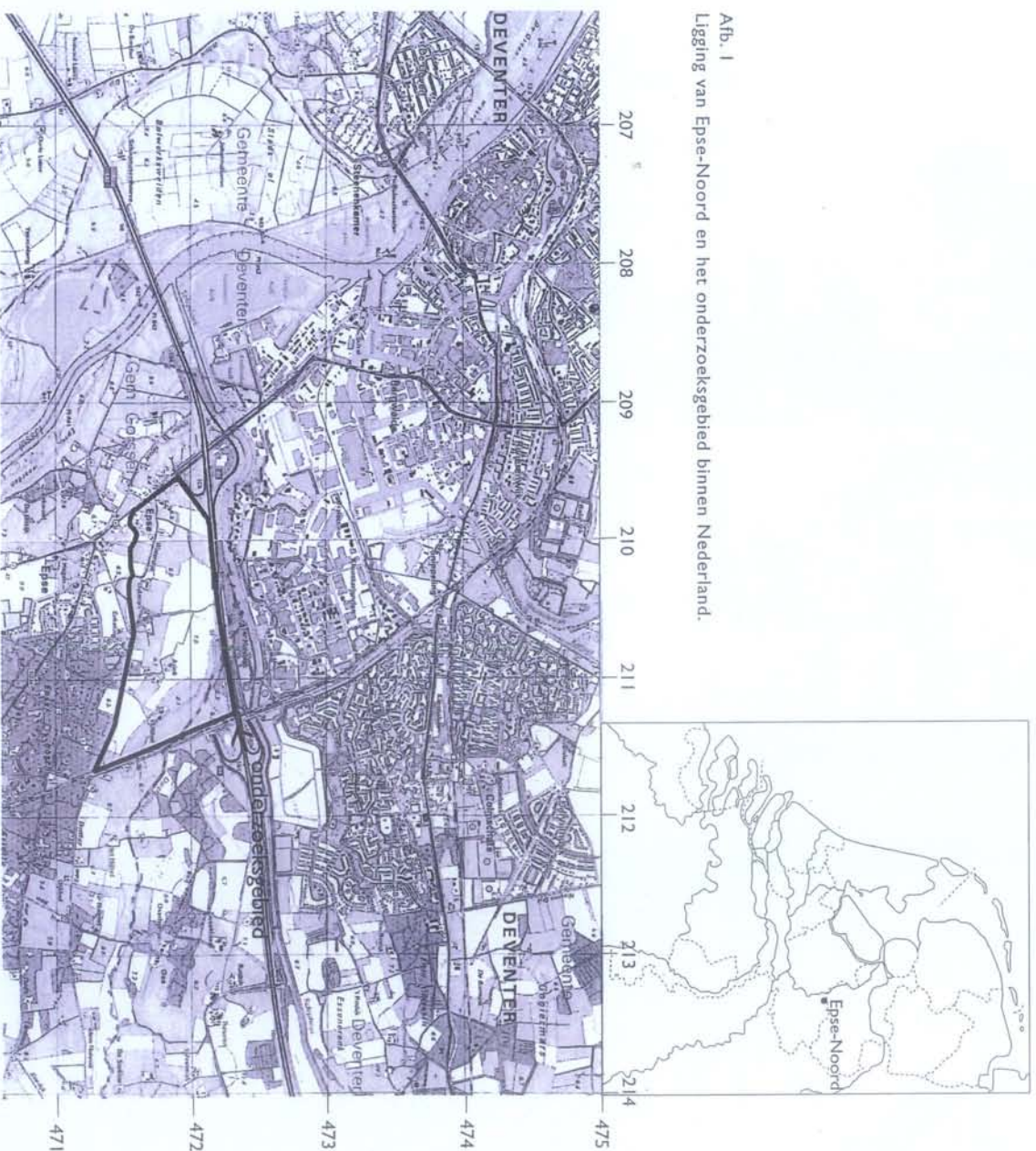
1.1 Inleiding

De naam van het onderzoeksgebied Epse-Noord is kunstmatig en heeft betrekking op een 120 ha groot plangebied dat ten noorden van het dorp Epse ligt.¹ Het agrarische gebied wordt door bijna dertig mensen bewoond en de meeste bewoners zijn als landbouwer werkzaam. Vanaf januari 2000 maakt het gebied deel uit van de gemeente Deventer en de provincie Overijssel.

Aan drie zijden wordt Epse-Noord begrensd door grote, drukke verbindingswegen. In het noorden ligt de rijksweg A1, in het oosten de spoorweg Deventer-Zurphen en in het westen de provinciale weg N348 van Deventer naar Zurphen. De zuidelijke grens wordt bepaald door de Dortheweg. Deze weg vormt tevens de nieuwe provinciegrens met Gelderland.

Epse-Noord staat als gebied niet op zichzelf, maar maakt in de recente historie deel uit van het dorp Epse en de gemeente Gorssel. Voor de bewoningsgeschiedenis van Epse-Noord zijn de sociale, economische en politieke factoren die in een grotere geografische en bestuurlijke regio speelden van belang geweest. Bepalende landschappelijke en bestuurlijke elementen voor de bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied zijn de rivier de IJssel en de steden Deventer en Zutphen. De IJssel stroomt op ongeveer 1,5 km ten westen van het gebied. De stad Zurphen ligt 10 km ten zuiden van Epse-Noord, Deventer is 5 km noordelijker gelegen (afb. 1).

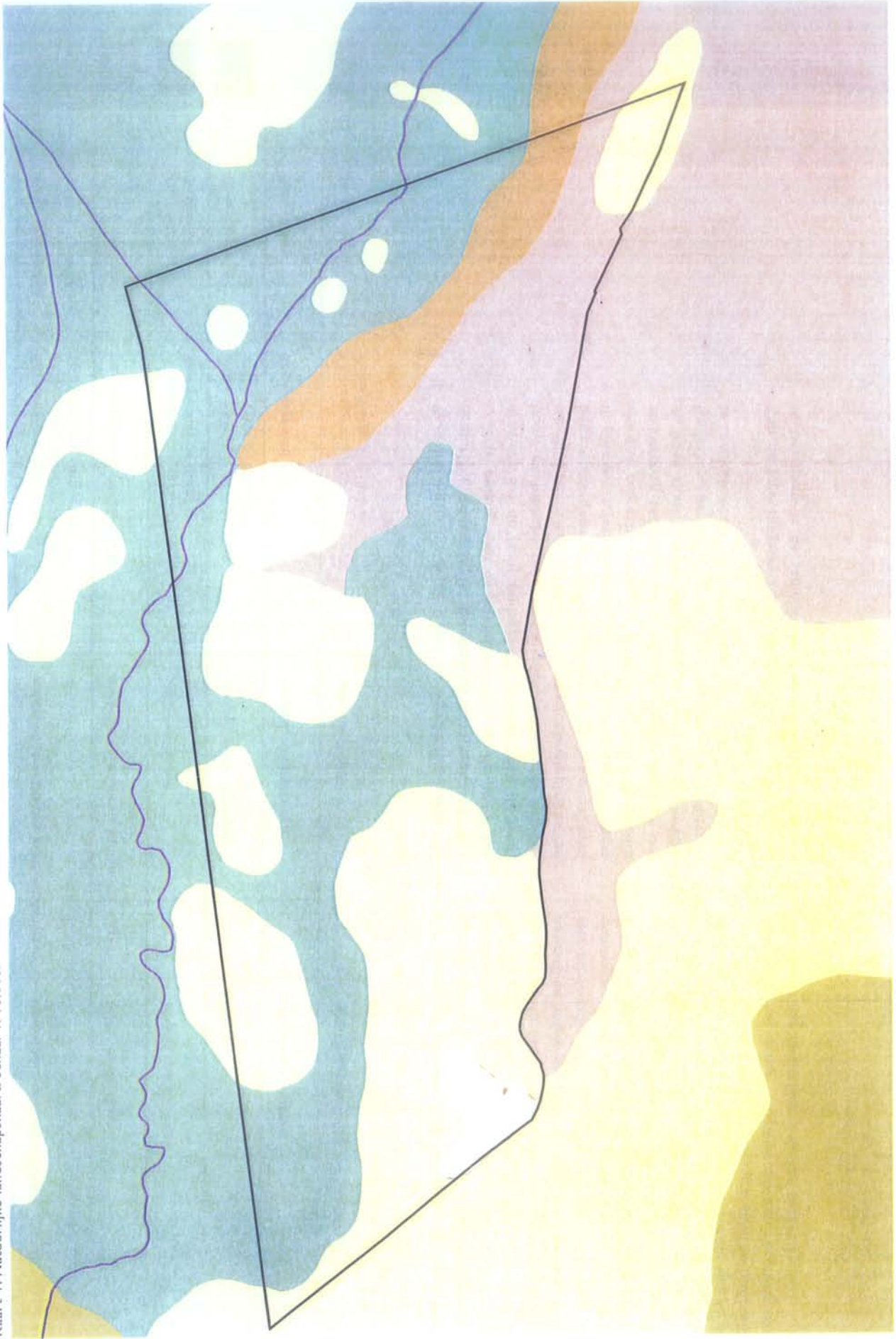
De eerste mensen die Epse-Noord bewoonden en bezochten werden nog niet door politieke factoren beïnvloed. Sociale en economische factoren speelden nauwelijks een rol.

Afb. 1
Ligging van Epse-Noord en het onderzoeksgebied binnen Nederland.

¹ Het areaal ligt van oost naar west tussen de coördinaten 211.500 en 209.500 en van noord naar zuid tussen de coördinaten 472.250 en 471.500.

Kaart 1: Natuurlijke landschapskaart. Schaal 1: 10.000.

473.000

472.000

211.000

210.000

Legenda Kaart 1.

TERREINVORM	BODEM	HISTORISCH CULTUURLANDSCHAP	KARAKTERISTIEKE VELDNAMEN
D1 Hoge dekzandrug, -kop	Enkeerdgrond (bEz, zEz) Moderpodzolgrond (Y21, Y23) Haarpodzolgrond (Hd21)	enken, nederzettingen, kamponglinningen	-loo, -haar, -belt, -berg, -enk, -kamp
D2 Dekzandplateau	Veldpodzolgrond (Hh21, Hh23)	vochtige heidevelden, kamponglinningen	-veld, -heide, -haar
D3 Dekzandlaagte, Beekdalen	Goorreerdgrond (pZn23) Beekeerdgrond (pZg23)	wel-, hooilanden	-broek-, -maten-, -goor
R1 Rivierterras	Moderpodzolgrond (Y21, Y23) Enkeerdgrond (bEz, zEz)	kampen, nederzettingen	-kamp
R2 Rivierduin	Duinvaaggrond (Zd)	kampen, nederzettingen	-berg, -belt, -kamp
R3 Jonge rivierafzetting	Ooiwaaggrond (Rd) Polderwaaggrond (Rn)	wel-, hooilanden	-waard, -weerd, -kolk

Voor het bestaan van de jagers en verzamelaars was het natuurlijke landschap en zijn exploitatiemogelijkheden van cruciaal belang voor de voedselvoorziening. Pas vanaf het moment dat de jacht ondergeschikt raakte aan de landbouw en mensen sedentair werden, veranderde het natuurlijke landschap ingrijpend. Het eeuwenlange proces van het omzetten van natuur- naar cultuurlandschap werd toen in gang gezet. Naarmate steeds meer land in cultuur moest worden gebracht, ontstond er meer druk op de ruimte en kwamen sociale, economische en politieke factoren om de hoek kijken. Uiteindelijk zette de mens het natuurlijke landschap naar zijn hand om het tenslotte na de industriële revolutie totaal te overheersen.

Om de bewoningsschiedenis van het onderzoeksgebied te begrijpen, is de samenstelling en de ontwikkeling van

het landschap van wezenlijk belang. Landschappelijke elementen zoals het reliëf, bodemvruchtbaarheid en waterhuishouding vormden in het verleden de belangrijkste selectiecriteria voor de bewoningslocaties. Vroeger waren de mensen in economische zin veel afhankelijk van hun natuurlijke omgeving, daardoor voelden ze zich er ook nauwer mee verbonden dan tegenwoordig. Het is voor de hedendaagse mens moeilijk om het landschap van zijn voorouders te herkennen, deels omdat het in het collectieve geheugen te fragmentarisch is opgeslagen, deels omdat het meestal zodanig werd veranderd dat oude elementen alleen nog maar met de nodige kennis uit het huidige cultuurlandschap zijn te destilleren. Met behulp van de geologische, bodenkundige, oude topografische en hoogtelijnenkaarten is het echter mogelijk om een reconstructie van het natuurlijke landschap te maken (kaart 1).

Deze beproefde methode om door middel van recente kaarten het oude onaangetaste landschap te reconstrueren, kon voor Epse-Noord in detail worden aangevuld, doordat de gegevens uit het archeologisch vooronderzoek werden benut.²

1.2 Het dekzandlandschap

De ontstaansperiode van het natuurlijke landschap van oostelijk Nederland ligt ver achter ons en wel in de laatste ijstijd.³ Het landijs dat 120.000 jaar geleden (afb. 2) vanuit Scandinavië in zuidelijke richting schoof, bereikte ons land dit keer niet, maar bleef in de omgeving van Hamburg steken. De gletsjers zorgden echter wel voor een klimaatverandering. De gemiddelde juli-temperatuur daalde aanzienlijk, en lag gedurende langere perioden onder de 5 °C. Hierdoor werd het te koud voor veel planten en nam de vegetatie aanzienlijk af. Zodoende ontstond een onherbergzaam landschap van poolwoestijnen en toendra's, waarin de wind vrij spel had. Grote hoeveelheden zand konden door de wind worden verplaatst en afgezet. Epse-Noord werd bedekt met een laag zand dat onder meer uit de drooggevallen rivierbedding van de IJssel afkomstig was. Het soms wel metersdikke zandpakket bedekte alle oudere geologische afzettingen.

Na de laatste ijstijd brak een nieuwe geologische periode aan. Het Holocene begon 11.000 jaar geleden en duurt nog steeds voort. Kenmerkend voor het Holocene is de stijging van de gemiddelde temperatuur. Het warmere klimaat maakte het mogelijk dat de vegetatie begon toe te nemen en de zandverstuivingen uit voorgaande perioden ophielden. Aanvankelijk kreeg het landschap een parkachtig karakter waarin vooral berken en dennen stonden. Vanaf 9000 jaar geleden ontstonden op de hoge gronden bossen waarin de eik, de iep en de linde de overhand hadden.

Afb. 2

ARGEOLOGISCHE TIJDSCHAAL		GEOLOGISCHE TIJDSCHAAL	
		HOLOCEEN	
		SUBATLANTICUM	
			1100 v.C.
			SUBBOREAAAL
			3850 v.C.
			ATLANTICUM
			BOREAAAL
			7000 v.C.
			8000 v.C.
			9000 v.C.
			PREBOREAAAL
			WEICHSEL IJSTIJD (WEICHSELLEN)
			120.000 v.C.
			130.000 v.C.
			200.000 v.C.
			EEM-PERIODE
			SAALE-IJSTIJD
			200.000 v.C.
			PLEISTOCEN
			OUIDE STEENTIJD
			9000 v.C.
			MIDDEN STEENTIJD
			5500 v.C.
			NIEUWE STEENTIJD
			2000 v.C.
			VROEGE
			1800 v.C.
			MIDDEN
			1050 v.C.
			LATE
			800 v.C.
			VROEGE
			500 v.C.
			MIDDEN
			250 v.C.
			LATE
			12 v.C.
			VROEGE
			70
			MIDDEN
			270
			LATE
			450/500
			VROEGE
			1000
			VOLLE
			1200/1250
			LATE
			1500
			NIEUWETIJD
			MIDDELEEUWEN
			ROMENSE TIJD
			IJZERTIJD
			BRONSTIJD
			STEENTIJD

² Als voorbeeld voor deze kaart diende Spek, 1996.

³ De laatste ijstijd wordt Weichselien genoemd naar de rivier de Weichsel die in het westen van Polen stroomt.

De lagere en vochtige delen van het landschap, zoals de beekdalen, raakten begroeid met elzen. Epse-Noord werd door de klimaatverandering weer leefbaar voor mens en dier. Zij namen het gebied dan ook opnieuw in gebruik. In de loop van het Holoceen konden zich in het dekzand verschillende soorten bodems ontwikkelen. Afankelijk van vegetatie, ligging en vochtigheid ontstonden vruchtbare en minder vruchtbare bodems. De eerste landbouwers zochten de hoge, droge en vruchtbare plekken in het landschap op om daar hun akkers aan te leggen. In het verleden hadden deze locaties een bosvegetatie bestaande uit eiken, berken en beuken. De humusrijke bosbodems leenden zich uitstekend voor akkergrond. Gedurende de nieuwe steentijd begon de mens het bos te ontginnen en de eerste akkers aan te leggen. Raakten de akkers uitgeput, dan werd een nieuw stuk bos ontgonnen en begon men daar te verbouwen. Het proces van bos kappen en land ontginnen heeft eeuwenlang voortgeduurd met als resultaat dat uiteindelijk in Oost-Nederland vanaf de dertiende eeuw een vrij open landschap ontstond, waarin de heidevelden een belangrijke plaats innamen. Het ontginningsproces heeft zich vanaf de dertiende eeuw versneld vanwege een grote voedselproductie ten behoeve van een toenemende stedelijke bevolking.

1.3 Rivieren- en bekenlandschap

Hoewel de rivier de IJssel buiten het onderzoeksgebied valt, heeft ze wel bijgedragen tot het ontstaan van het natuurlijke landschap van Epse-Noord. Ten tijde van de laatste ijstijd daalde de zeespiegel als gevolg van het aangroeien van de poolkappen. De rivieren gingen sneller stromen en kregen meer zand en grind te verwerken, doordat het kale landschap gevoelig was voor watererosie. De IJssel was in deze periode een vlechtende rivier die werd gekenmerkt door een stelsel van vele kleine en ondiepe geulen

(afb. 3a). Tussen de geulen lagen zand- en grindbanken. In het voorjaar moest de rivier in een korte tijd zeer veel water verwerken. De rest van het jaar lag de rivierbedding vaak droog. Tijdens de piektoeren werden sedimenten zoals zand en grind door de rivier meegevoerd en elders afgezet waardoor rivierterrassen werden gevormd.⁴

In het noordoosten van het onderzoeksgebied stroomt de Dortherbeek. Het vermoeden bestaat dat deze meanderende beek tijdens de laatste ijstijd deel uitmaakte van het vlechtende stelsel van de IJssel. Het overstromingsgebied van de beek wordt in het zuidoosten geflankeerd door een hoge zandrug. Tijdens het archeologisch onderzoek bleek dat de rug niet alleen uit dekzand bestond, maar tevens een grote hoeveelheid grind bevatte, dat alleen maar door het vlechtende rivierstelsel van de IJssel ten tijde van de laatste ijstijd kan zijn afgezet. Zeer waarschijnlijk is de basis van de zandrug een restant van een rivierterras waar bovenop in de eindfase van de laatste ijstijd door de wind een laag dekzand werd afgezet.⁵

Gedurende het Holoceen begon de temperatuur te stijgen. Als gevolg hiervan smolten de ijskappen en steeg de zeespiegel. De IJssel veranderde in deze periode van een vlechtende in een meanderende rivier (afb. 3b). De rivier vormde een smalle en rustige stroom die vrijwel geen zand en grind meer afzette.⁶ Wel trad de IJssel tijdens periodieke overstromingen buiten haar oevers. Het rivierwater reikte dan zo ver dat de laaggelegen delen in Epse-Noord onder water kwamen te liggen. Op deze locaties werd een laag rivierklei afgezet. In het meest westelijke deel van Epse-Noord werd tijdens het archeologisch onderzoek een rivierduin aangetroffen welke tussen de 4000 en 2450 jaar geleden is ontstaan. Rivierduinen zijn hoogtes opgebouwd uit verstoven rivierzand. Ze liggen in de onmiddellijke nabijheid en vrijwel altijd aan de oostzijde van een rivier.

⁴ Spek, 1996, 56.

⁵ Verneau, 2001, 10 - 11.

⁶ Spek, 1996, 48 - 57.

De ontstaansperiode van de rivierduinen ligt doorgaans in de eindfase van de laatste ijstijd, zo'n 15.000 tot 11.000 jaar geleden. De rivierduin in het onderzoeksgebied laat zien dat de dynamiek van het rivierenlandschap tot ver in het Holoceen voortduurde.

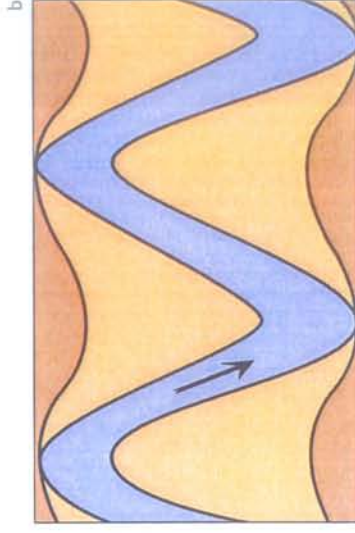
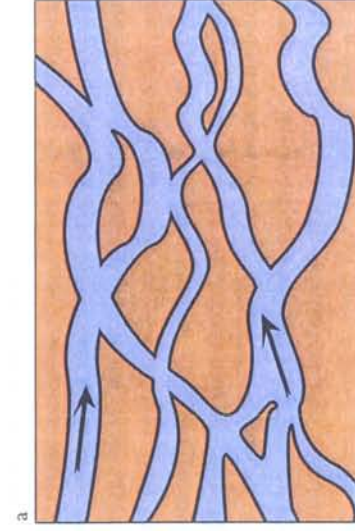
In de loop van het Holoceen kreeg de Dortherbeek het aanzien van een meanderende beek. Het beekdal van de Dortherbeek kwam iets ten noorden van het onderzoeksgebied tezamen met het beekdal van de Schipbeek, waarna beide beken afwaterden op de Koerhuisbeek (kaart 9, blz. 87).⁷

Vóór 1300 werd de Dortherbeek met de naam *Hunippe* aangeduid.⁸ Deze oude Germaanse naam betekent 'geel-bruin water' wat aangeeft dat er veel ijzer in de bodem voorkwam.⁹ Op meerdere plekken heeft zich in het dal van de Dortherbeek ijzeroer en moerasijzererts gevormd.¹⁰ Van deze natuurlijke delfstof werd al in de ijzertijd gebruik gemaakt. Het winnen van moerasijzererts duurde zeker tot in de negentiende eeuw voort. Zo blijkt uit een akte dat in 1881 het ijzererts dat voorradig was in een weiland geleegen aan de Dortherbeek, werd verkocht aan de firma Muller te Rotterdam.¹¹

Afb. 3ab

a. Vlechtende rivieren worden gekenmerkt door een stelsel van vele kleine, meestal middelmatig brede en ondiepe geulen, die zich herhaaldelijk splitsen en weer bij elkaar komen. Tussen de geulen liggen zand- en grindbanken die bij hoog water overstromd raken. Vlechtende rivieren ontstaan wanneer een vrij groot hoogteverschil over korte afstand moet worden overbrugd (groot verval), wanneer grote hoeveelheden water in korte tijd door een dal moet stromen, of wanneer de rivier zeer veel zand en grind te verwerken krijgt.

b. Meanderende rivieren worden gekenmerkt door het voorkomen van slechts één kronkelende rivierbedding. De rivierbeddingen van meanderende rivieren verplaatsen zich voortdurend. Dit komt doordat de rivier in de binnenbochten sediment afzet en in haar buitenbochten uitslijt. Een meanderende rivier ontstaat doorgaans in een rustig milieu. (Bron: Spek, 1996).

⁷ De Koerhuisbeek lag op de plek waar ooit de IJssel stroomde. De oude arm van de IJssel stroomde ten oosten van de Bergweide en ten zuiden van de Bergkerk. De Bergweide wordt gekenmerkt door jonge rivierkleiafzettingen van de IJssel.

⁸ OSU, deel IV, nr. 2024 en nr. 2052

⁹ Apa = water en *hun* = bruin, geel. Zie Künzel, Blok en Verhoeff, 1989, 194.

¹⁰ Geologische kaart van Nederland, 33 Zutphen, 1933.

¹¹ Verkoopakte boerderij Azink, met dank aan mevr. C. Ribbink-Kieftenbeid, Zutphen.

1.4 Natuurlijke landschapskaart

Het doel van de natuurlijke landschapskaart (kaart 1, blz. 6) is om inzicht te krijgen in de exploitatiemogelijkheden van het natuurlijke landschap. Welke delen van het landschap waren voor de mens geschikt om te wonen en te werken en welke niet? Daarbij speelden het reliëf, de bodemvruchtbaarheid en de waterhuishouding een belangrijke rol.

Het reliëf in Epse-Noord wordt grotendeels bepaald door het dekzandlandschap. Op basis van vorm en hoogte is het dekzandlandschap in te delen in dekzandruggen en -koppen (D1), dekzandplateaus (D2) en dekzandlaagtes (D3). De hoogteligging van het dekzand varieert van 5,20 +NAP in de dekzandlaagtes tot 8,70 +NAP op de dekzandruggen en -koppen. De vruchtbare bodems liggen vaak op de hoge en droge delen in het landschap, zoals de dekzandruggen, -koppen, en -plateaus, maar ook op rivierduinen (R2) en -terrassen (R1). In de dekzandlaagten en de gebieden met jonge rivierafzettingen (R3) lag het grondwaterpeil te hoog om er te kunnen wonen of om er akkers aan te leggen.

Alle genoemde landschappelijke eenheden werden gekarteerd (kaart 1). Op deze wijze ontstaat er een zichtbare tweedeling in het landschap van Epse-Noord tussen de gebieden die hoog, droog en vruchtbaar zijn en de gebieden die laag en nat zijn. Tot de volle Middeleeuwen hield de mens rekening met deze tweedeling. Nadien werden waterbouwkundige werken in de vorm van dijken en wateringen aangelegd. Vanaf dat moment werd het verschil in landschappelijke eenheden minder belangrijk.

1.5 Het huidige landschap

Welke van de beschreven landschapselementen zijn nu nog in Epse-Noord te herkennen?

Het dekzandlandschap met de kaarteenheden D1-3 is nau-

welijks veranderd. Het meeste reliëf in deze delen is nog steeds aanwezig. Slechts op kleine schaal werden laagtes opgehoogd. Kenmerkend voor de dekzandhoogten (D1 en D2) en de rivierterrassen en -duinen (R1 en R2) was de aanleg van akkers in de vorm van enken en kampen. Vanaf de dertiende eeuw begon men bestaande akkers met plaggen en mest op te hogen waardoor het bestaande reliëf extra werd geaccentueerd. Sinds de invoering van kunstmest in het begin van de twintigste eeuw is de plaggenbemesting verdwenen. De oude akkers worden nog steeds als zodanig gebruikt.

De boerderijen en erven in Epse liggen op de hoogste delen in het landschap. Zo hadden ze geen last van het periodiek aanwezige water van de IJssel en woonde men bij de te bebouwen akkers.

In de dekzandlaagten (D3) en de delen met de jonge rivierafzettingen (R3) stond met name in de winter maanden water. Het overige deel van het jaar had men geen wateroverlast en konden de gebieden als wei- en hooilanden worden gebruikt.

In 1970 verrichtte men de grootste ingreep in het landschap van Epse-Noord. Toen werd de snelweg A1 van Amsterdam naar Deventer verlengd. Deze op een hoogtalud gelegen weg doorsnijdt het oude landschap met zijn wegen en waterlopen. Ten behoeve van de A1 werd de Dortherbeek verlegd en gedeeltelijk gekanaliseerd. Overigens zorgde de aanleg van het talud van de A1 er wel voor dat de wateroverlast waarmee de Epsers boeren regelmatig te maken hadden, vrijwel tot nul werd gereduceerd (afb. 4ab). Het snelwegtalud functioneert nu als een dijk die het overvloedige water van de IJssel tegenhoudt. Voordien bleven alleen hooggelegen gronden (D1, D2, R1 en R2) en de boerderijplaatsen droog. Deze lagen dan als eilanden te midden van de laaggelegen gronden (D3, R3) die onder water stonden.

Menig bewoner van Epse-Noord herinnert zich deze tijd nog goed en vertelt dat men toen 's winters schaatsend de stad Deventer kon bereiken. Wel is het recentelijk, na de aanleg van de A1, nog voorgekomen dat de Dortherbeek de waterafvoer niet aankon en overstroomde (afb. 4c).

a

b

afb. 4abc

(a) Wateroverlast midden jaren zestig van de twintigste eeuw op het erf van boerderij Krukkeland van de familie Kamperman en voor de naburige boerderij Nieuw Azink waar de familie Kloosterboer woonde (b). De boeren probeerden het hooi voor het water te beschermen en moesten de melkbussen per bootje vervoeren.

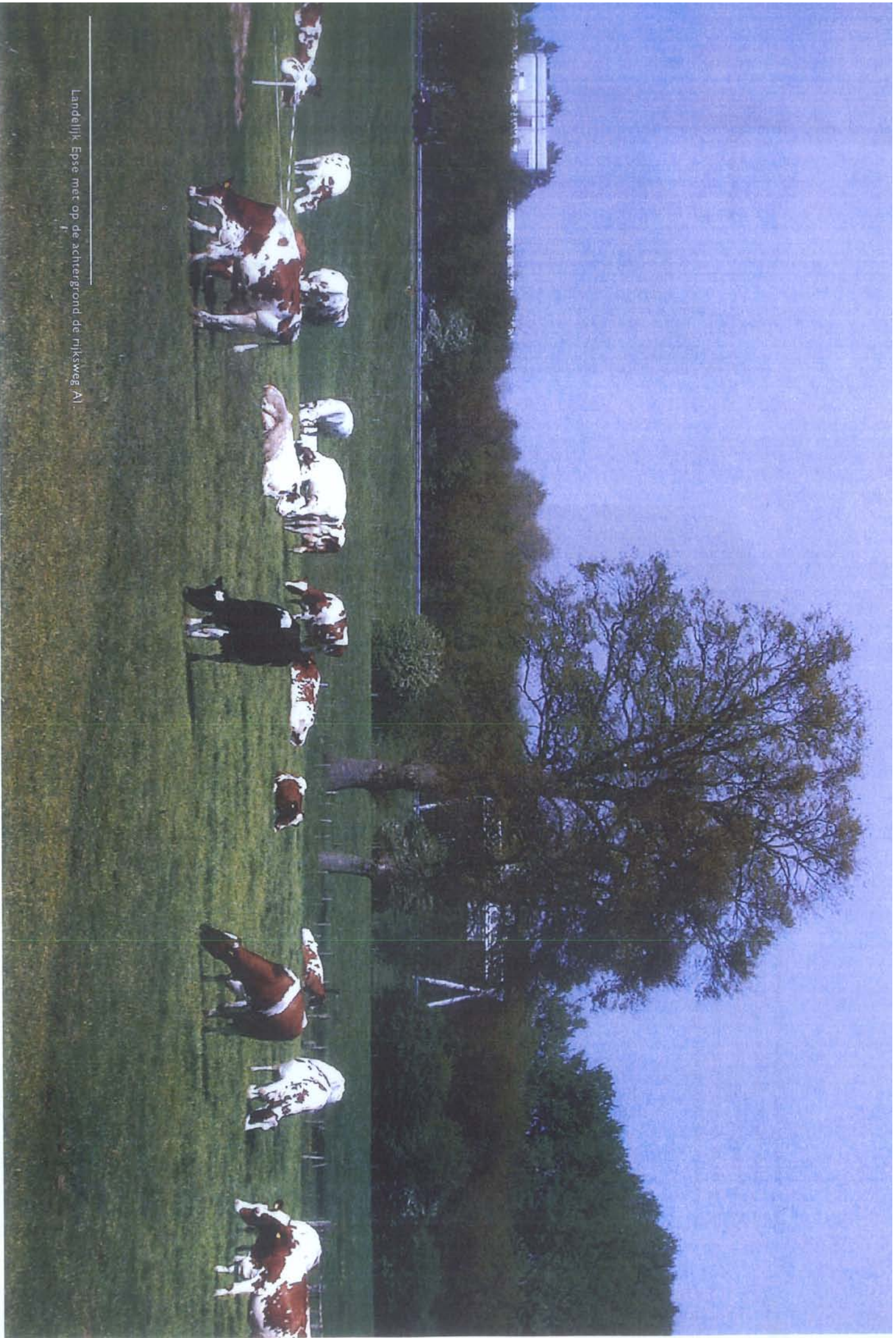
(c) Overstroming van de Dortherbeek rond 1983. Het beekdaloverstromingsgebied staat geheel onder water.

De hoge rug beschermde de boerderij de Olthof tegen het wassende water.

Bron: J. Wassink, Epse.

c

Landelijk Epse met op de achtergrond de rijksweg A1.

2 DE ARCHEOLOGISCHE OVERBLIJFSELEN

2.1 Inleiding

De resultaten van het vooronderzoek zullen per archeologische periode (afb. 2) en in chronologische volgorde worden besproken. Er is voor gekozen om alleen de meest duidelijke vindplaatsen te vermelden. Alle vindplaatsen hebben een code gekregen en zijn terug te vinden op de reconstructiekaart van het natuurlijke landschap (kaart 2 - 8, blz. 83 - 86). Op deze manier wordt tevens zichtbaar dat de mensen in het verleden beperkt werden in hun locatiekeuze door de mogelijkheden die het natuurlijke landschap hen bood.

2.1 Van IJkussen tot regenboogschutelin

Voordat het onderzoek startte, waren slechts enkele archeologische vindplaatsen uit de nabije omgeving van Epse bekend en de meeste ontdekkingen vonden lang gelede plaats.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontstond bij rijke particulieren belangstelling voor overblijfselen uit het verleden. Op de zandgronden ging hun aandacht met name uit naar de in die tijd nog goed zichtbare prehistorische grafheuvels. In 1834 begon de plaatselijke amateur-archeoloog Brants (1805-1862), bewoner van het kasteel 't Joppe met het opsporen van grafheuvels.¹ Hij werd daarin begeleid door Reuvens, Nederlands eerste hoogleraar in de archeologie. Samen ontdekten zij in de omgeving van Epse de nodige grafheuvels en Brants ontgroef enkele. De opgegraven 'lijkbusen en vuurstenen wapenen' werden door hem meegenomen en het onderzoek werd kort beschreven in een artikel.² Enkele van deze urnen bevinden zich in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden en in het

Afb. 5

Tussen 1866 en 1873 werden op het erf Buitenkamp, dat ongeveer 200 m zuidelijk van het onderzoeksgebied is gelegen, tijdens grondwerkzaamheden meerdere urnen ontdekt. Het grootste gedeelte daarvan sneuvelde. Enkele exemplaren werden door de eigenaar M.E. Houck aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden geschonken. Bron: Stedelijk Archief Deventer (SAD), Deventer Courant.

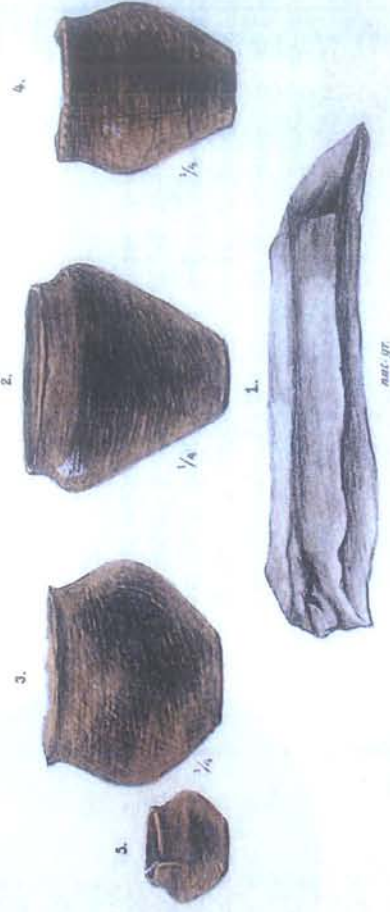
† Op het Erve Buitenkamp in Epse, onder Gortssel, bevindt zich in het bosch een aaneenschakeling van hoogten en belten, die vermoedelijk alle gedend hebben tot begrafaaltes van vroegere bewoners der streek, in een ver verwijderd verleden. Voor ettelijke jaren zijn daar 2 Ijurnen gevonden, in de noordoostelike helling van de uiterste noordoostelike belt. In den winter van 1866 op 1867 zijn er zuidelijk van die belt, ten oosten in de helling, zes onmiddellijk bij elkander gevonden. Voor eenige dagen vonden de werklieden bij het omwerken van grond, daar in de nabijheid 2 Ijurnen, die echter beide verloren zijn gegaan, doordien zij er volstrekt niet op bedacht waren daar urnen te zullen vinden. Deze laatste toch bevonden zich meer zuidelijk dan de vorige, ten westen der boogten, in een vlakken bodem. Het is opmerkelijk dat tot hier toe nog geene metalen voorwerpen zijn gevonden. Wel vond men bij de 2de graving eenige sleenen en een fraai mes van vuursteen, dat zich thans met een paar dier urnen bevindt in 's Rijks Museum voor oudheden te Leiden. De vroeger gevonden urnen droegen weinig of niet eenig spoor van kunstbewerking, en de scherpen van een der laatste gevonden hoogenamde niets.

Afb. 6

De 'Ijurnen en het vuurstenen mes' uit het krantenartikel werden gepubliceerd in 1887. De aardewerken potten, die geen versiering vertoonden en in de late bronstijd/vroege ijzertijd (3000-2500 jaar geleden) zijn te dateren, werden met krijt nagetekend. Hoogte van de potten: nr. 2 = 20,5 cm, nr. 3 = 17,5 cm, (deze potten bevatten crematieresten), nr. 4 = 15 cm en nr. 5 = 6 cm. Het vuurstenen mes of kling (12 x 3 cm) werd in de nabijheid van de urnen opgegraven. Deze lijkt van oudere datum, vermoedelijk uit de periode van de Standvoetbeker-cultuur die tussen de 5000 en 4500 jaar geleden wordt gedateerd (Pleyte, 1887). De vondsten bevinden zich nog altijd in het RMO te Leiden.

GRAFSC HAP.

GELDERLAND.

¹ Kasteel 't Joppe dateert in oorsprong waarschijnlijk uit de zestiende eeuw. Het huidige huis is laat achttiende-eeuws.

² Brants, 1835, 142 - 150.

Stedelijk Museum van Zutphen. Vermeldenswaard zijn de door hem ontdekte grafheuvels van de 'Klembergen', gelegen in het Epsse bos. Voor de aanleg van dit wandelbos bepaalde een uitgestrekte heideveld met grafheuvels het landschap.

Op het terrein van het toenmalige erf Buitenkamp, iets ten westen van de 'Klembergen', werden tussen 1866 en 1873 meerdere 'lijkurnen en een vuurstenen mes' opgegraven (afb. 5). Een aantal urnen, dat vermoedelijk afkomstig was van een urnenveld uit de periode tussen de 3000 en 2500 jaar geleden, werd destijds aan het RMO te Leiden geschonken (afb. 6).

Na deze negentiende-eeuwse ontdekkingen bleef het op archeologisch gebied anderhalve eeuw stil in Epse. Pas in 1991 werd de draad weer opgepakt. Aan de noordoostkant van het dorp werd een nieuwe wijk gebouwd en juist op deze locatie konden op het allerlaatste moment door AWWN-leden nog enkele resten van boerderijen uit de ijzertijd worden opgegraven.³ Daarbij werd een opmerkelijke vondst in de vorm van een vergulde zilveren munt gedaan (afb. 7). Het zogeheten regenboogschotelje of triquetrum is in deze regio een zeldzaamheid.⁴ De munt werd aange troffen in de akkerlaag direct boven één van de paalkuilen van een huisplattegrond. Hierdoor ontstond het vermoeden dat de munt als bouwoffer diende voor een boerderij uit de late ijzertijd.⁵

2.3 Een kampement uit de midden-steentijd

De oudste bewoningsresten die in Epse-Noord werden opgegraven, stammen uit de midden-steentijd (kaart 3). Deze periode wordt grofweg tussen 11.000 en 6500 jaar geleden gedateerd. De naam steentijd duidt aan dat de mens in deze periode het plaatselijk voorkomende (vuur)steen als werktuig gebruikte. Natuurlijk vervaardigde men ook gereedschap van hout, gewei en bot, maar deze

materialen bleven slecht bewaard in de zure zandgrond. Daarom vormen de stenen artefacten op de droge zandgronden van Oost-Nederland vaak de enige tastbare overblijfselen uit de steentijd.

Op de hoge smalle rug, grenzend aan het beekdal van de Dortherbeek, werden behalve geïsoleerd liggende vuurstenen artefacten tevens grote concentraties vuurstenen afslagen en werktuigen ontdekt (kaart 3, nr. 1). Ze vormden de restanten van een kampement uit de midden-steentijd. Dat mensen deze plek hebben gebruikt, is niet zo verwonderlijk, daar het beekdal van de Dortherbeek in de middensteentijd een rijke vegetatie aan vogels, vissen en kleine zoogdieren bezat. Dus bij uitstrek een goede plek om te jagen en te vissen. Ook zal de nabijheid van drinkwater een rol gespeeld hebben bij de locatiekeuze.

Afb. 7abc

De triquetrum munt (doorsnede 16,8 - 18,4 mm, gewicht: 5,34 gram) van het type Lith is samengesteld uit 77 % zilver, 13 % koper en 10% goud. De voorzijde (a) is erg afgesleten maar hier was eens een driebeent of triquetrum binnen een lauwerkrans te zien.

(b) Tekening: voorbeeld van een driebeent.

Op de achterzijde (c) is een

piramidevormige configuratie van cirkels en puntcirkels binnen een zigzaglijn afgebeeld. Bij dit exemplaar van Epse 't Wilgert is de zigzaglijn afgesleten. In de omgeving van Nijmegen en in het rivierengebied werden de meeste triquetrum munten aangetroffen.

De muntvondst van Epse 't Wilgert is een van de noordelijkst gevonden exemplaren. Vermoed wordt dat de munten door de Bataven zijn uitgegeven tussen 2050 en 2000 jaar geleden (Roymans, 1999).

Het regenboogschotelje van Epse is in de archeologische opstelling van het Stedelijk Museum in Zutphen te zien.

³ Hulst, 1991, 173; AWWN (Archeologische Werkgemeenschap Nederland), afdeling 18.

⁴ Roymans, 1999, 29 - 32.

⁵ Mondelinge mededeling B.J. Groenewoudt, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB).

Onder de gevonden vuurstenen werktuigen bevond zich een relatief grote groep pijlpunten en schrabbars (afb. 8 en 9). Vanuit het kampement zal men zijn jagen op groot wild zoals edelhert en wild zwijn, maar ook op kleinere zoogdieren en vissen. Waarschijnlijk werd de opbrengst van de jacht direct verwerkt. Door middel van analyse van de gebruikssporen op de schrabbars kon namelijk worden vastgesteld dat ze met name voor het schrapen van dierenhuiden werden gebruikt.⁶ Op meerdere plekken binnen het kampement werden kleine fragmenten van rode oker gevonden.⁷ Oker is een aardachtige ijzeroxide dat goed bruikbaar is als kleurstof en werd benut om voorwerpen, kleding en lichamen te beschilderen of in te smeren (afb. 10). Daarnaast heeft oker een conserverende werking en is het geschikt om dierenhuiden sneller te laten drogen, waardoor de vleesresten gemakkelijker waren te verwijderen.⁸

Het is mogelijk dat het kampement aan de Dortherbeek door één familie werd bewoond en dat men zich bezighield met het slachten van het wild en dat men de huiden bewerkte om ze geschikt te maken voor kleding en behuizing. Duidelijk is dat de locatie langere tijd werd bewoond en niet voor slechts één jachtcampagne van een paar dagen werd gebruikt.

2.4 Het staal van de steentijd

Vanwege de hardheid bleek het lokaal gevonden vuursteen van alle natuursteensoorten de beste te zijn. Vuursteen is zelfs harder dan moderne producten zoals staal en glas! De kleur van vuursteen kan, nadat de meestal witte buitenkant (cortex) is verwijderd, variëren van zwart, grijs, wit, geel tot bruin en zelfs rood.

Ten tijde van de voorlaatste ijstijd, kwamen gletsjers tot in deze contreien voor en namen vanuit Scandinavië allerlei stenen, leem en andere resten mee.⁹ Tussen deze massa

Afb. 8

Voorbeelden van pijlpunten uit de midden-steen tijd. Van links naar rechts een a-, b-, en c-spits. De spitsen behoren tot de categorie van microlieten (= kleine stenen). De a-spits is 2,5 cm hoog, de b-spits is 2 cm hoog en de c-spits meet 1,5 cm in lengte.

Afb. 9

Voorbeelden van schrabbars uit de midden-steen tijd, waarmee men destijds huiden afschraapte of hout bewerkte. Uit de gebruikssporenanalyse blijkt dat bij deze schrabbars waarschijnlijk na intensief gebruik, de werkkant opnieuw werd aangescherpt. Afmetingen: beide schrabbars meten 2,5 cm in de lengte.

⁶ Verneau, 2001, 21.

⁷ In een monster werd hematiet of te wel rode oker aangetroffen, zie Verneau, 2001, 9.

⁸ Odé, 1990, 8 - 11.

⁹ Deze ijstijd wordt Saalien genoemd en duurde van 200.000 tot 130.000 jaar geleden.

Afb. 10

Een Himbavrouw met kind. Himba's, een nomadisch volk dat in het noorden van Namibië leeft, smeren hun huid, kleding, haar, sieraden, en allerlei gebruiksvoorwerpen iedere dag met een mengsel van verpulverde rode oker en vet in.

bevonden zich tevens vuursteenknollen die, nadat het ijs was gesmolten, ter plaatse achterbleven. Het vuursteen bevond zich in de rivier- en beekdalen dicht onder het oppervlak en kon daarom gemakkelijk worden opgespoord en gewonnen.

Naast hardheid is een tweede kenmerkende eigenschap van vuursteen dat het gemakkelijk is te splijten, in tegenstelling tot andere steensoorten zoals graniet. Tenslotte bezit vuursteen nadat het op de juiste manier is bewerkt, zeer scherpe kanten zodat het uitstekend als snijwerktuig kon worden gebruikt. Met behulp van uiteenlopende slaginstrumenten, gemaakt van graniet, gewei en bot, sloeg men met harde en zachte slagen (*percussie*) op het vuursteen waardoor andere vormen ontstonden. De eerste langwerpige afslagen die uit een vuursteenknol werden geproduceerd, zijn in principe geschikt om als mes te gebruiken, maar meestal werden deze halffabrikaten, ook wel *klingen* genoemd, verder bewerkt. De laatste verfijnde bewerking van het vuursteen tot een definitieve vorm, het *retoucheeren*, bestaat uit het verwijderen van kleine afslagen.¹⁰ Kenmerkend voor het vuursteen uit de midden-steentijd is dat de werktuigen grotendeels zijn geënt op klinggen en doorgaans slechts een lengte tussen de 2 en 4 cm hebben (= microlieten).¹¹ Dit werd veroorzaakt doordat men kleine, lokaal gevonden vuursteenknollen gebruikte. Later, vanaf het midden van de nieuwe steentijd (6100 jaar geleden), werden grote exemplaren die door handel in deze regio terechtwamen, verwerkt.¹²

Vuurstenen werktuigen uit de midden-steentijd waren voor allerlei doeleinden geschikt. De jager-verzamelaarsgroepen die een zwervend bestaan leidden, hadden de pijlpunten nodig om op edelherten en wilde zwijnen te jagen. Vuistbijlen bezaten de ideale vorm en scherpte om deze dieren te slachten. Voorts werden schrabbars of krabbers gebruikt om dierenhuiden af te schrapen en om hout, been en gewei te schaven. Klinggen werden als mes gebruikt, daartoe

¹⁰ Beuken, 1983, 33 en 48.

¹¹ Beuken, 1983, 87.

¹² Verneau, 1999, 34, merkt op dat het verschil in grondstof niet de enige verklaring kan zijn voor de microlieten, aangezien in bijvoorbeeld Noord-Frankrijk grote vuursteenknollen voorkomen, maar men desondanks in de midden-steentijd ook daar microlieten vervaardigde.

konden ze in een schacht van hout, been of gewei worden geplaatst. Houtteer zorgde ervoor dat de kling stevig vast bleef zitten in de schacht.¹³ Stekers kunnen gezien worden als de beitel of de guts van de prehistorie. Ze werden gebruikt om gleuven in een stuk hout, bot of gewei te maken, waarna er bijvoorbeeld een pijlpunt in kon worden geplaatst. In een tijd waarin men nog niet de kennis had om metaal te winnen, waren de vuurstenen artefacten de belangrijkste werktuigen in de gereedschapskist.

2.5 Een zeldzaam object uit Zuid-Limburg

De tot nu toe enige vondst in Epse-Noord die uit het midden van de nieuwe steentijd (6100-4900 jaar geleden) stamt, is een bijzondere voor dit deel van Nederland. Het gaat hierbij om een grote vuurstenen kling (afb. 11) die werd vervaardigd uit het zogeheten *Rijckholt* vuursteen.¹⁴ Het object werd als losse vondst onder een enkeerdgrond in de overgangzone tussen een dekzandrug en een dekzandlaagte gevonden (kaart 3, nr. 3).

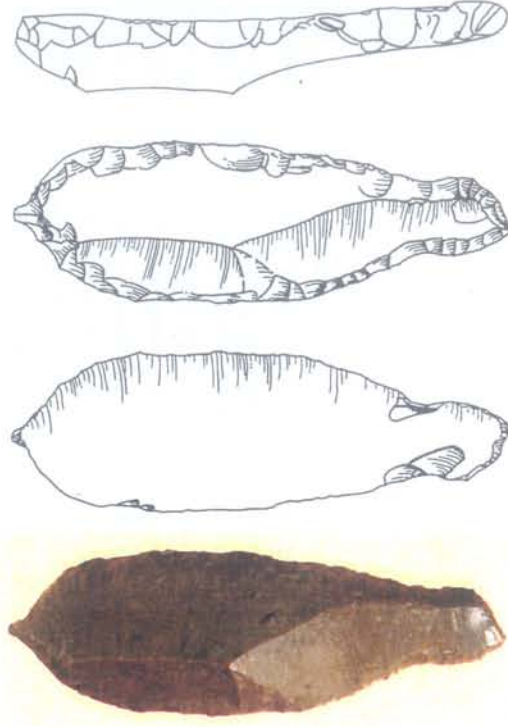
Behalve de herkomst is een tweede bijzonder aspect van het werktuig dat het is ooit gebroken. Aanankelijk had het de functie van een mes. Na de breuk werd het een combinatiewerktuig van schrabber en ruimer. Bovendien kon men vaststellen dat aan het smalle deel een handvat heeft gezeten. Het werktuig werd gebruikt om bijvoorbeeld bij dierenhuiden de vleesresten te verwijderen of om hout, gewei en bot af te schrapen en te bewerken. Tevens was het geschikt om een reeds bestaand gat ruimer te maken. Dat het werktuig na de breuk voor hergebruik geschikt werd gemaakt, geeft aan dat het voor de bezitter een hoge waarde vertegenwoordigde.

Waarom bevond deze prehistorische 'multitool' zich juist op deze plek? Helaas leveren de vondstomstandigheden te

weinig informatie om een sluitend antwoord te kunnen geven. Verdere bewoningssporen in de vorm van bijvoorbeeld paalkuilen waren niet aanwezig. De kling werd op geringe afstand van een kuil met menselijke crematieresten (kaart 4, nr. 9) aangetroffen.¹⁵ Deze kuil dateert echter uit de midden-bronstijd, een veel jongere periode.¹⁶ Het valt echter niet uit te sluiten dat de kling na de breuk als afval werd weggegooid en in een veel latere periode toevallig werd opgegraven of opgeraapt. De vinder bewerkte het kapotte werktuig en zette er een handgreep aan. Hierdoor was het afvalstuk weer bruikbaar en ging mogelijk ten tijde van de begraving opnieuw verloren.

Afb. 11

Een schrabber en ruimer gemaakt van Rijckholt vuursteen. De lengte van het werktuig is 10 cm maar was voor de breuk waarschijnlijk langer. Aan de smalle zijde doet het patina vermoeden dat er ooit een handvat aan heeft gezeten. Een ander vergelijkbaar heel exemplaar werd in 1970 in de buurt van Oldenzaal gevonden (Archeologische Kroniek Overijssel 1991).

¹³ Beuker, 1983, 101. Houtteer is een pekachtige stof die werd vervaardigd door berken- en dennehout in kleine kuilen en onder een beperkte luchttoevoer te verbranden.

¹⁴ Mondelinge mededeling J. Musch (AFAN, Frankrijk), F. Brounen (ROB) en S. Verneau (Bureau Lithos, Zutphen). Alledrie kwamen tot dezelfde conclusie wat betreft herkomst en functie van het voorwerp.

¹⁵ M. d'Holllosy, 2001, 13.

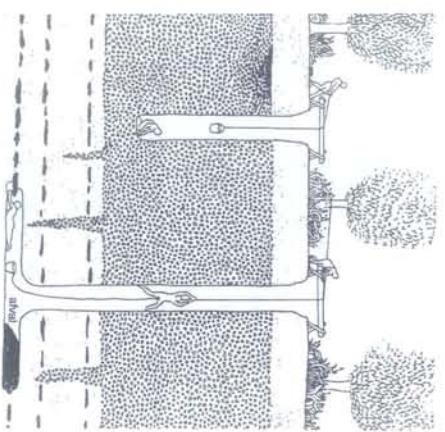
¹⁶ Tussen 3400 en 3125 jaar geleden. (GrA - 19063, 3010 ± 45 BP, ongescalibreerd).

2.9 Vuursteenmijnen

In Rijckholt, gelegen nabij Maastricht, werd al in het midden van de nieuwe steentijd, ongeveer 6100 jaar geleden, vuursteen ondergronds in mijnen gewonnen. Gedurende enkele eeuwen exploiteerden mensen van de zogeheten *Michelsbergcultuur* de mijnen. Zij groeven in de kalkstenen ondergrond mijnschachten met een diameter van 1 tot 1,5 m en een diepte variërend van 6 tot 16 m. Het 5 ha grote mijnenstelsel van Rijckholt bestond naar schatting uit duizend van deze schachten (afb. 12). Berekend werd dat ongeveer 10.000 kubieke meter vuursteen kan zijn gewonnen. Dit is genoeg grondstof voor miljoenen bijlen en klinggen.¹⁷ Kenmerkend voor Rijckholt is het grote formaat van de vuursteenknollen. Ze werden dan ook voornamelijk gebruikt voor bijlen en klinggen. Het vuursteen had een zwart-grijze soms blauwige kleur en is bij het bewerken minder splinterig, zodat het geschikt was voor het maken van grote werktuigen. De Limburgse mijnbouwers bewerkten het vuursteen ter plaatse tot halffabrikaten, waarna ze over een groot gebied werden verspreid. Hoe deze verspreiding precies in zijn werk ging, is niet geheel duidelijk. Vermoed wordt dat rondreizende handelaren in vuursteen de halffabrikaten aan de man brachten. De bijlen uit de nieuwe steentijd zijn technische hoogstandjes en aangenomen wordt dat de handelaren tevens de experts in het bewerken van vuursteen waren.¹⁸ In ieder geval bereikte het Limburgse vuursteen ook Epse-Noord, zoals met de vondst van de kling werd bewezen.

Afb. 12a

Schematische tekening van een vuursteenmijnschacht in Rijckholt.
Bron: P.J. Felder.

Afb. 12b

Het gangenstelsel van de vuursteenmijnen in Rijckholt. Tussen de kalkafzettingen bevindt zich het vuursteen. Bron: W.M. en P.J. Felder.

¹⁷ Beuker, 1983, 16.

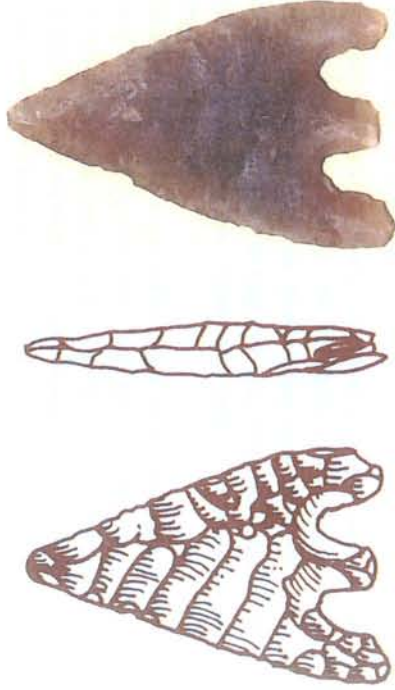
¹⁸ Beuker, 1983, 20.

2.7 Pijlpunten en paalvuilen uit de late nieuwe steentijd/vroege bronstijd

Op twee locaties in het onderzoeksgebied werden vuurstenen pijlpunten gevonden die kenmerkend zijn voor de periode tussen 4500 en 3700 jaar geleden, de overgangsfase van de late nieuwe steentijd naar de vroege bronstijd. Met de bronstijd breekt een nieuwe periode aan in de geschiedenis van de mens. Kenmerkend voor dit tijdperk is dat de metaalwinning en -bewerking van brons totstandkomt. Dit is een geleidelijk proces geweest en naast het nieuwe materiaal bleven de vuurstenen werktuigen nog lange tijd in gebruik.

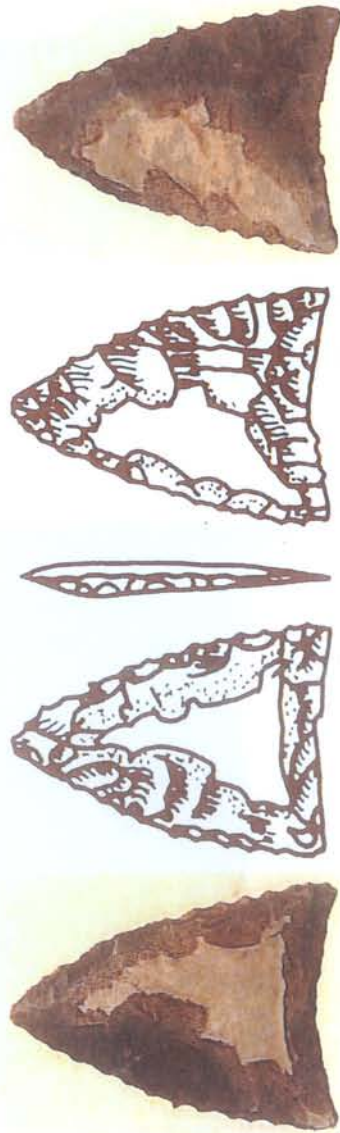
Afb. 13

De vuurstenen pijlpunt bestaat aan beide zijden uit oppervlakteretouche en is voorzien van een schachtdoorn en twee weerhaken (afmeting 2 x 3 cm). De pijlpunt wordt ook wel 'klokbekerspits' genoemd naar de periode van de klokbekeercultuur die tussen 4500 en 4000 jaar geleden wordt gedateerd. Door de archeologen werd de naam klokbekeker aan het aardewerk gegeven dat in de late nieuwe steentijd door de mensen in Noordoost-Nederland werd gemaakt.

Afb. 14

Een vuurstenen pijlpunt met aan beide zijden oppervlakteretouche en holle basis (afmeting 1,5 x 2 cm).

De vindplaatsen liggen op de langgerekte hoge rug grenzend aan het beekdal van de Dortherbeek. De oudste pijlpunt (kaart 3, nr. 4) werd op het oostelijke deel van de rug gevonden en wel op dezelfde locatie als het reeds beschreven kampement uit de midden-steentijd. Ook in deze jongere periode was de hooggelegen rug een favoriete bewoningsplek en dit had alles te maken met de nabijheid van het beekdal met zijn rijke flora, fauna en drinkwatervoorziening. Mogelijk behoorde deze pijlpunt (afb. 13) toe aan een persoon die in eerste instantie landbouwer was, maar voor wie de jacht nog altijd een belangrijke manier was om hem van voedsel te voorzien. Meerdere aanwijzingen - in de vorm van scherven en paalkuilen - uit deze periode zijn in directe omgeving van de vindplaats van de pijlpunt gevonden. Een duidelijke plattegrond van een gebouw kon tot nu toe nog niet worden waargenomen. Wel werd een haardkuil opgegraven waarvan een fragment houtskool met de C14 methode kon worden gedateerd.¹⁹ Het bleek dat de vuurplaats uit dezelfde periode stamt als de pijlpunt. Het lijkt erop dat in de late nieuwe steentijd/vroege bronstijd mensen permanent op de hooggelegen rug woonden en dat ze daar ook hun akkers hadden aangelegd.

¹⁹ Tussen 4467 en 4305 jaar geleden. (GrN - 26592, 3910 ± 30 BP, ongecalibreerd).

De vindplaats mag bijzonder worden genoemd aangezien nederzettingssporen uit de late nieuwe steentijd/vroege bronstijd schaars zijn op de pleistocene zandgronden van Nederland.

De tweede pijlpunt (kaart 3, nr. 5) is - gebaseerd op typologische kenmerken - jonger dan de eerste. Deze pijlpunt (afb. 14) werd als losse vondst geborgen op het meest westelijke gedeelte van de rug. In de onmiddellijke nabijheid werden geen grondsporen gevonden die in verband konden worden gebracht met deze pijlpunt. De pijlpunt verschilt ten opzichte van de vorige. Het is praktisch en technisch gezien een beter product, omdat de kwetsbare weerhaken nu vervangen zijn door een holle basis.

Op meerdere plekken in het onderzoeksgebied werden vuurstenen artefacten als zogeheten *losse* vondst aangetroffen. Deze vondstcategorie bestaat vooral uit werktuigen die niet in een bepaalde herkenbare context werden aangetroffen, waarbij het opvalt dat de schrabbers zijn oververtegenwoordigd. Dit valt misschien te verklaren uit het feit dat deze werktuigen door mensen op specifieke plekken werden gebruikt, men droeg ze bij zich en men vervoerde ze, waardoor ze gemakkelijk overal verloren konden gaan. Darentegen duiden atslagen en halfabrikaten (*klingen*) op de productie van werktuigen. Deze worden dus eerder in grotere aantallen in een nederzettingcontext gevonden.

2.8 Rivierduin uit de bronstijd, de dynamiek van een rivieromlandschap

In het meest zuidwestelijke gedeelte van Epse-Noord werden eveneens restanten uit de vroege bronstijd gevonden (kaart 4, nr. 6).

De opgegraven resten bestonden uit enkele kuilen en mogelijke paalkuilen die niet in een herkenbare structuur lagen. Scherven van aardewerken potten van het type *wikkeldraad* werden op hetzelfde niveau als de grondsporen aangetroffen. Kenmerkend voor het wikkeldraadaardewerk is de versiering die met behulp van een met draad omwikkeld stukje hout of vuursteen zou zijn aangebracht.²⁰ Men spreekt over eng- en wijdgewonden wikkeldraadvorsiering (afb. 15).²¹

De grondsporen lagen onder een pakket verstoven zand met een dikte van 1,5 m (afb. 16). Het zand, opgestoven uit de rivierbedding van de IJssel, heeft zich zodanig opgehoogd dat men spreekt van een duin. De conserverende werking van het verstoven rivierzand zorgde ervoor dat lagerelagen grondsporen uit de vroege bronstijd goed bewaard zijn gebleven. Het rivierzand is homogeen van samenstelling, grofkorrelig en enigszins lichtbruingeel van kleur en is meestal vruchtbaar vanwege het hogere leemgehalte.

Afb. 15b
Eng-gewonden
wikkeldraad
aardewerk.
Afmeting:
hoogte 2 cm.

Afb. 15a
Wijd-gewonden wikkeldraad aardewerk.
Afmeting: breedte 2 cm.

Afb. 15c
Voorbeeld van een wikkeldraadopot.
Afmeting: hoogte 19,5 cm,
(collectie RMO).

²⁰ Enkele scherven waren met het wikkeldraadmotief versierd. Deze versiering werd alleen in de vroege bronstijd toegepast. Bij de

archeologische afdeling van de gemeente Zwolle heeft men geprobeerd om met een draad omwikkeld stukje hout indrukken op een pot te krijgen. Dit experiment leverde niet dezelfde resultaten op als bij het origineel. Met behulp van een steekinstrument kon men echter wel vergelijkbare versieringen maken.

²¹ Lancting, 1973, 215 - 220.

Het verstuiven van het zand valt mogelijk te verklaren uit het periodiek voorkomen van een lage waterstand of zelfs het geheel droogvallen van de IJssel. In zo'n situatie krijgt de wind de kans om rivierzand uit de droge rivierbedding te verplaatsen. Ook in de bronstijd kwam de wind meestal uit het westen, zodoende liggen de rivierduinen ten oosten van de IJssel. Een tweede verklaring voor het ontstaan van rivierduinen is dat gedeelten van oudere rivierduinen en oeverwallen die dichterbij de IJssel lagen, zijn verstoven. Omdat het vegetatiedek op rivierduinen erg dun was, kon het zand gemakkelijk wegwaaien. Meestal worden rivierduinen geassocieerd met de geologische formatieprocessen tijdens de periode van de ijstijden. Uit bovenstaande blijkt dat ook in latere tijden het landschap nog ingrijpend door natuurlijke oorzaken veranderde.

1.5 Midden-bronstijd

Op meerdere locaties in het onderzoeksgebied kwamen grondsporen uit de midden-bronstijd (3700-3050 jaar geleden) aan het licht.

Allereerst werd op een locatie ten oosten van de Molbergsteeg een cluster grondsporen gevonden (kaart 4, nr./6). De meeste sporen konden als afval- en paalkuilen worden geïnterpreteerd. In één afvalkuil bevond zich een relatief grote hoeveelheid scherven van aardewerken potten (afb. 17). De scherven vertoonden een aantal specifieke kenmerken die een datering in de midden-bronstijd mogelijk maakt. Het aardewerk werd in deze periode gemaakt van klei vermengd met stukken kwartsiet, een lokale natuursteensoort. Het vermengen van klei met een ander materiaal wordt 'mageren' genoemd. Op deze manier werd de klei steviger gemaakt, waardoor het gemakkelijker werd om potten te vormen. Ten opzichte van de voorgaande periode waren de aardewerken potten in de midden-bronstijd van een inferieure kwaliteit.

Afb. 16

Profiel van het stuifzandpakket met daaronder een oude bodem. In het stuifzand dat tussen 3800 en 2800 jaar geleden moet zijn ontstaan heeft zich een nieuwe bodem ontwikkeld.

Afb. 17

Afvalkuil met scherven van aardewerk uit de midden-bronstijd.

Afb. 18
Scherf van een aardewerken pot uit de midden-bronstijd, (3700-3050 jaar geleden). Het aardewerk heeft een grove structuur en is relatief dikwandig en zacht gebakken. De grote stukken kwarts die als magering werden gebruikt zijn duidelijk te zien. Afmeting: breedte 5 cm.

Archeologen noemen dit aardewerk dan ook wel 'speciaas aardewerk' (afb. 18). Dit staat op het broze en brokkelige uiterlijk van de potten. De versieringen bestonden slechts uit enkele slordige vingerdrukken. Waarschijnlijk vormen de kuilen de restanten van agrarische activiteiten, vermoedelijk lagen ze aan de rand van een nog niet getraceerde nederzetting.

De tweede vindplaats uit de midden-bronstijd werd aangetroffen ten zuiden van de Waterdijk (kaart 4, nr. 7). Het betreft hier een groep kuilen waarin zich veel scherven van aardewerken potten en één slijpsteen bevonden (afb. 19). De slijpsteen werd gebruikt om metalen werktuigen te slijpen. In omvang zijn de kuilen groter dan die van de vindplaats ten oosten van de Molbergsteeg. Vermoedelijk gaat het om voorraadkuilen die na gebruik werden volgegooid met afval uit de nederzetting. Op de functie en werking van voorraadkuilen wordt later nog uitvoeriger ingegaan. De boerderij die bij deze groep kuilen hoorde, werd niet aangetroffen.

2.10 Een huus uit de vroege ijzertijd

Uit de vroege ijzertijd (2800-2500 jaar geleden), werden op verscheidene plekken in Epse-Noord bewoningstresten gevonden. De vindplaatsen hebben met elkaar gemeen dat ze alle verborgen lagen onder een enkeerdgrond op een dekzandrug of -kop.

Afb. 19
Slijpsteen van fijnkorrelig zandsteen uit de midden-bronstijd. De groeve rechtsboven zal zijn ontstaan doordat op die plek de metalen voorwerpen werden gestlepen. Afmeting: lengte 9 cm.

De meest opvallende vindplaats (kaart 5, nr. 13) ligt centraal in het onderzoeksgebied. Het gaat hierbij om een complete plattegrond van een gebouw. Huizen werden destijds in hout opgetrokken, omdat dit het enige voorhanden zijnde bouwmateriaal was. Van de houten huisconstructie wordt op de droge en zure zandgronden niets aangetroffen. Doordat het hout is vergaan, worden alleen de gegraven kuilen waarin de palen hebben gestaan teruggevonden. Een huisplattegrond bestaat uit een regelmatig patroon van deze kuilen, de zogeheten paalkuilen. Op basis van de ligging van de paalkuilen is het mogelijk de bovengrondse bouw te reconstrueren.

De huisplattegrond in Epse-Noord (afb. 21 en 22) was oost-west geïntendeerd en had met inbegrip van de buitenstijlen een lengte van 17 m en een breedte van 9 m. De bruikbare binnenruimte bedroeg 15,5 x 7,5 m. Deze binnenruimte werd geflankeerd door een 15 cm brede standgreppel, waarin de huiswand van waarschijnlijk met leem bestreken vlechtwerk heeft gestaan. De paalkuilen waarin de buitenstijlen stonden, hadden vrijwel allemaal een doorsnede van ongeveer 50 cm en stonden op een regelmatig afstand van ongeveer 1 m uit elkaar. Aan de westzijde van het gebouw lagen twee of drie dubbele paalkuilen die mogelijk aan reparatiepalen zijn toe te wijzen. De huisplattegrond werd ten dele verstoord door een loopgraaf met schutterspuijtes uit de Tweede Wereldoorlog. Door deze verstoringen werden mogelijk enkele kuilen, waarin de dakdragende binnenstijlen hebben gestaan, vergraven. Slechts een drietal paalkuilen waarin dakdragende binnenstijlen stonden, werd waargenomen. De paarsgewijs opgestelde binnenstijlen, zoals die onder meer bij dit type huizen voorkomt, waren door de versturende werking van de loopgraaf niet meer zichtbaar. In de noord- en zuidwand van het huus lagen recht tegenover elkaar ingangen van 2 m breed. Door de plaats van de ingangen ontstond er een tweedeling in het gebouw. Bij

Afb. 20 ab

- (a) Een reconstructie van een huis uit de vroege ijzertijd (2800 tot 2500 jaar geleden) van het overgangstype 'Hijken'.
 (b) Dezelfde reconstructie van een geïsoleerd liggende boerderij en landschappelijke omgeving in de vroege ijzertijd. De huisplaats ligt dichtbij oppervlaktewater en de huissakker. (Maquette collectie Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle).

vergelijkbare plattegronden wordt aangenomen dat het kleine westelijke gedeelte als woonruimte diende en dat het grotere oostelijke gedeelte als stal werd gebruikt.

Dit type huisplattegrond is voor deze regio kenmerkend voor de vroege ijzertijd. De bouwtraditie veranderde door de eeuwen. Elke periode kende haar eigen type boerderijen. Bij dit huis valt - ten opzichte van oudere gebouwen - op dat er een grote toename van de buitenstijlen is. De dragers van de dakbedekking (*kapsporen*) steunden vooral op de buitenstijlen. Hierdoor werden de binnenstijlen minder belast. De vlechtwerkwand maakte geen deel uit van de draagconstructie. De ruimte tussen de wand en de buitenstijlen was misschien opgevuld met gestapelde zoden, alhoewel hiervoor geen bewijzen werden aangetroffen.²²

Het vondstmateriaal rondom het huis was schaars en bestond uit slechts enkele onversterde aardewerkfragmenten die uit de paalkuilen en het wandgreppeltje van het huis konden worden geborgen.

In de directe omgeving van de huisplaats lagen grondsporen die mogelijk tot de restanten van een *spieker* of een ander bijgebouw zouden kunnen horen. Op ruime afstand, ongeveer 110 m van het gebouw, lagen twee evenwijdig lopende noordoost-zuidwest georiënteerde greppels. Een 40 cm brede greppel en één van 1,5 m breedte. De twee greppels kunnen als perceelsgrenzen van de huisplaats worden gezien.

In de nabije omgeving van Epse-Noord zijn soortgelijke huisplattegronden opgegraven. Tussen 1984 en 1986 ontdekten men in Colmschate, ter hoogte van De Scheg, een nederzetting uit de vroege ijzertijd, die uit meerdere huizen bestond.²³ In 1991 werd in Epse, op de plek van de wijk 't Wilgert een vergelijkbare plattegrond gevonden. Het meest recente identieke voorbeeld van dit type huisplattegronden werd in 2001 op een terrein aan de Holterweg 57-59, grenzend aan de nederzetting van De Scheg, aangetroffen.²⁴

²² Huijts, 1992, 69.

²³ Groenewoudt & Verlinde, 1989, 276.

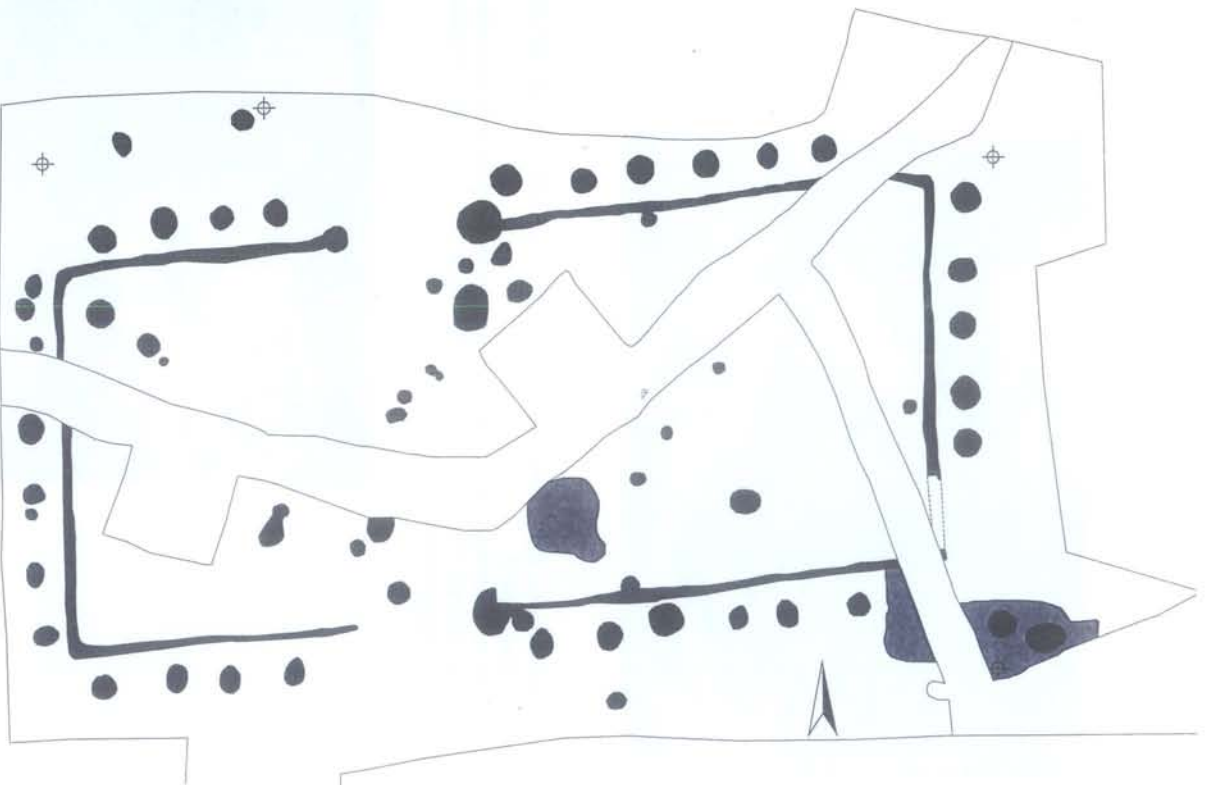
²⁴ Klomp, 2002.

Afb. 21 en 22
 De archeologische resten van een boerderij uit de vroege ijzertijd, aangetroffen ten zuiden van de Waterdijk in Epse. De donkere baan in het midden is een loopgraaf uit de WO II die de huisplattegrond oversnijdt. Duidelijk is te zien waar de wandgreppel van het huis heeft gestaan en de twee ingangen die tegenover elkaar liggen.

Afb. 21

Afb. 22
 Schaal 1 : 150
 ■ Paalkuilen en wandgreppel gebouw
 □ Loopgraaf WO II

Het feit dat er in Epse-Noord niet meer plattegronden en weinig overige grondsporen werden aangetroffen, doet vermoeden dat het om een geïsoleerd liggende huisplaats gaat die kortstondig werd bewoond. Dit beeld komt overeen met de heersende theorie over de 'zwervende erven' in de vroege ijzertijd. Het vermoeden bestaat dat een huis slechts door één of twee generaties werd bewoond en daarna werd afgebroken of verbrand, waarna men verder trok en een nieuwe boerderij bouwde. De verlaten huisplaats werd als akker in gebruik genomen (afb. 20ab).

2.3. Opvoeding van landbouw spiekers en voorraadkuilen in de vroege ijzertijd

Op meerdere plekken in het onderzoeksgebied werden restanten van spiekers en voorraadkuilen gevonden.²⁵ Twee vindplaatsen dienen als voorbeeld voor de manier waarop in de ijzertijd de mensen hun landbouwproducten opsloten.

Boven op het stuifzand, dat reeds werd besproken, bevonden zich de restanten van voorraadkuilen. Kenmerkend voor deze opslagkuilen is dat ze cirkelvormig waren en doorgaans een diameter tussen de 1 en 1,5 m bezaten. Ze lagen zowel geïsoleerd als in groepen bij elkaar. Het profiel van de kuilen werd gekenmerkt door steile wanden en een vlakke bodem. Een van de voorraadkuilen (kaart 5, nr. 14) die op het stuifzand werd aangetroffen, bevatte relatief veel vondstmateriaal dat bestond uit aardwerk- en natuursteenfragmenten en organisch materiaal in de vorm van verkoolde eikels (afb. 23). Na gebruik als voorraadkuil werd het gat dichtgegooid met nederzettingafval.

Het tweede voorbeeld van een voorraad- annex afvalkuil werd eveneens op een geïsoleerde locatie aangetroffen (kaart 5, nr. 12). Deze kuil (afb. 24) was rijk gevuld met vooral scherven van aardewerken potten.

Afb. 23a

Een voorraad/afvalkuil uit de vroege ijzertijd.

Afb. 23bc

Deel van een aardewerken pot uit de vroege ijzertijd. Rechts is de kamstreekversiering te zien die kenmerkend is voor deze periode. Afmeting: hoogte 14 cm.

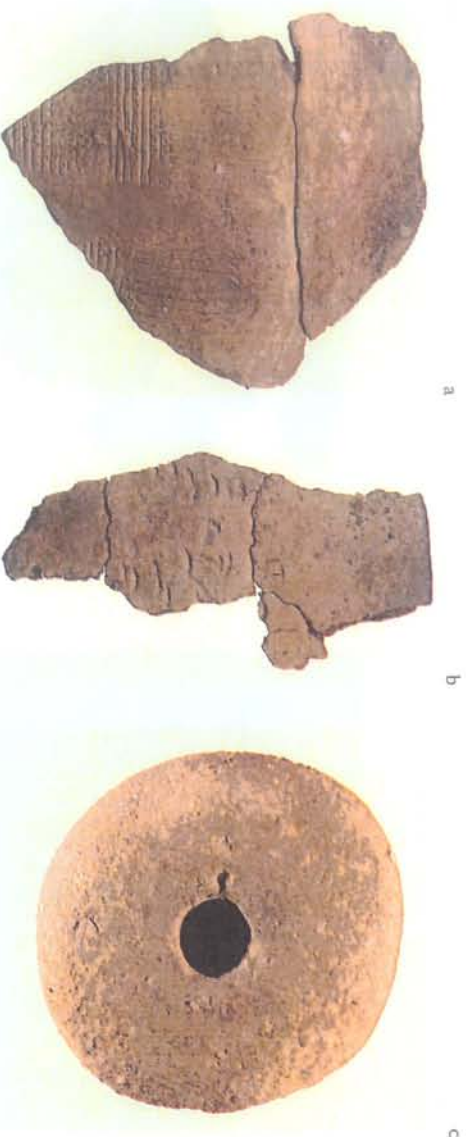

²⁵ Spieker is afgeleid van het Latijnse woord *spicarium* en betekent 'opslag voor granen'.

Abf. 24
Dwarsdoorsnede van het onderste deel van een voorraadkuil. Kenmerkend voor een voorraadkuil, waarin men in de vroege ijzertijd graan bewaarde, is de vlakke bodem. Na gebruik als opslag werd de kuil met nederzettingssafval dichtgegooid. In dit grondspoor werden meer dan 500 scherven aardewerk gevonden. Hiervan pasten een groot aantal aan elkaar waardoor vastgesteld kon worden dat in de kuil de restanten van minstens dertig verschillende potten aanwezig waren.

Abf. 25abc
(a) Aardewerk scherven met kamstreek versiering. Afmeting: hoogte 10 cm.
(b) Aardewerk scherven met nagelindruiden. Afmeting: hoogte 12 cm.
(c) Spijsteentje van aardewerk. Afmeting: 3 cm in doorsnede.

Uit het bestuderen van het vondstmateriaal bleek dat een grote hoeveelheid potten viel te reconstrueren uit de scherven. Weliswaar gaat het dan niet om hele exemplaren maar om delen van potten (afb. 25). Op typologische kenmerken kon het aardewerk tussen 2700 en 2600 jaar geleden worden gedateerd.²⁶ Door de C14-datering werd dit nog eens bevestigd.²⁷

Onderzoek van enkele voorraadkuilen die rond 1985 in Colmschate werden ontdekt, heeft aangetoond dat in de kuilen voornamelijk graan werd opgeslagen. Experimenteel onderzoek heeft bewezen dat los gestort graan in een kuil goed geconserveerd blijft, mits de kuil luchtdicht is afgesloten. De buitenste 2 cm van het graan gaat klemen en raakt aangetast door schimmels en bacteriën, maar het overige graan blijft intact. Uit het gedetermineerde graan van de voorraadkuilen van Colmschate bleek dat men in de vroege ijzertijd vooral tarwe, gerst en gierst verbouwde.²⁸ Dit is waarschijnlijk ook van toepassing op Epse-Noord. Onduidelijk is nog of het opgeslagen graan bedoeld was als zaaigoed of als mondvoorraad. De verkoolde eikels die in Epse-Noord werden aangetroffen, zullen als voedsel voor zowel dier als mens hebben gediend.

Restanten van spiekers werden op meerdere locaties in het onderzoeksgebied gevonden, in enkele gevallen zelfs in de onmiddellijke nabijheid van voorraadkuilen (kaart 5, nr. 19). Een spieker had de functie van opslagplek voor nog niet gedorst graan, dat op een hooggelegen plek buiten het bereik van knaagdieren moest worden bewaard. Een prehistorische spieker kan gezien worden als de kleinere voorloper van de hedendaagse kap- of hooibergen (afb. 26). Evenals de huizen werden spiekers van hout gebouwd. Wat overblijft van het houten gebouwte zijn de paalkuilen. Deze paalkuilen waren gemiddeld tussen de 20 en 30 cm in doorsnede (afb. 26). In Epse-Noord werden spiekers gevonden die uit vier palen en in een enkel geval uit zes palen bestonden. De afmetingen varieerden van 1,5 x 1,5 m tot 2 x 2 m.

²⁶ Wevers, 2002, in voorbereiding.

²⁷ Tussen 2750 en 2400 jaar geleden. (GrA - 18900, 2430 ± 60 BP, ongecalibreerd).

²⁸ Buurman, 1986, 67 - 73.

Afb. 26abc

- (a) Vier paalkuilen van een spieker in het vlak van de opgraving.
- (b) Dwarsprofielen van dezelfde paalkuilen. Het gegeven dat de kuilen dezelfde diepte en vulling hebben geeft de archeoloog de informatie dat ze bij elkaar horen en samen een structuur hebben gevormd.
- (c) Een reconstructie van een aantal spiekers: vier houten palen met daarop een verhoogd vloertje waarop het graan werd gelegd. Een prehistorische hooiberg, maar van een kleiner formaat dan de recente hooibergen.

2.12 Een huus in de bewoningsgeschiedenis

Een opvallend resultaat van het vooronderzoek is dat er geen duidelijke aanwijzingen zijn voor bewoning van het gebied in de periode van 2500 tot 900 jaar geleden. Een totale afwezigheid van bewoningsresten en vondstmateriaal bestrijkt een lange periode van 1400 jaar. Wat betekent dit voor de bewoningsgeschiedenis van Epse-Noord en omgeving? Waar woonden de mensen toen? Het vermoeden bestaat dat Epse-Noord gezien de kleinschaligheid van het potentiële akkerareaal een gebied is geweest dat alleen ten tijde van expansie in gebruik werd genomen. Het akkerareaal was waarschijnlijk te klein en bracht te weinig op om grotere nederzettingen, waarbinnen meerdere families woonden, van voedsel te voorzien. Ten tijde van de vroege ijzertijd en de volle Middeleeuwen vond er, waarschijnlijk als gevolg van een bevolkingstoename, expansie plaats. Men nam toen ook de minder grote akkerarealen in gebruik. De nieuwe nederzettingen van de 'ontginners' bestonden uit slechts één boerderij. In Epse-Noord werden alleen geïsoleerd liggende boerderijen aangetroffen. Dit laat een ander nederzettingpatroon zien dan bijvoorbeeld dat van het noordelijker gelegen Colmschate. Hier werden meerdere huisplattegronden uit dezelfde periode dichtbij elkaar gevonden. Dit past bij het grote akkerareaal dat bij Colmschate voorradig was. Als er daadwerkelijk een relatie bestaat tussen de grootte van het potentiële akkerareaal en de grootte van een nederzetting, dan zullen de missende 1400 jaar voor Epse-Noord geen periode van expansie zijn geweest en woonde men wellicht daar waar nu de Epsers en ik lig.

2.13 De vroege bewoning in het gebied

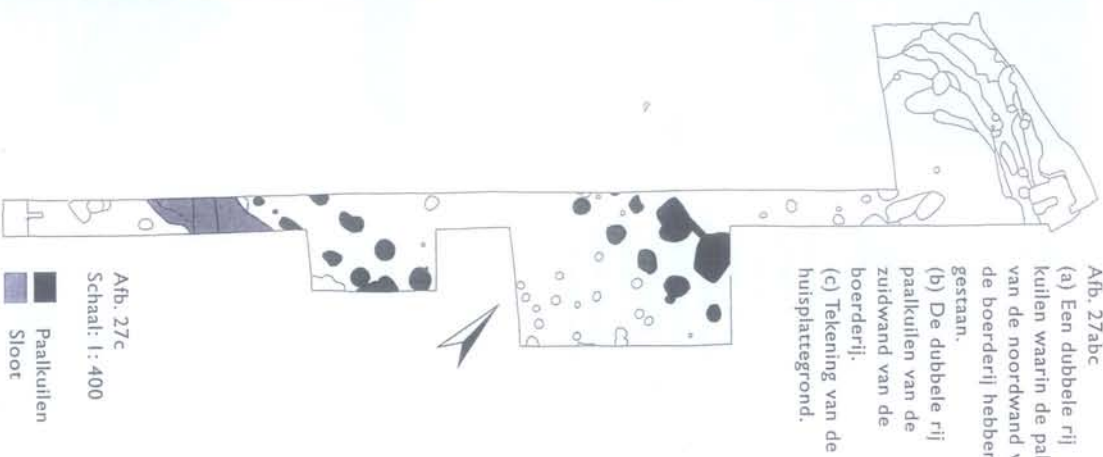
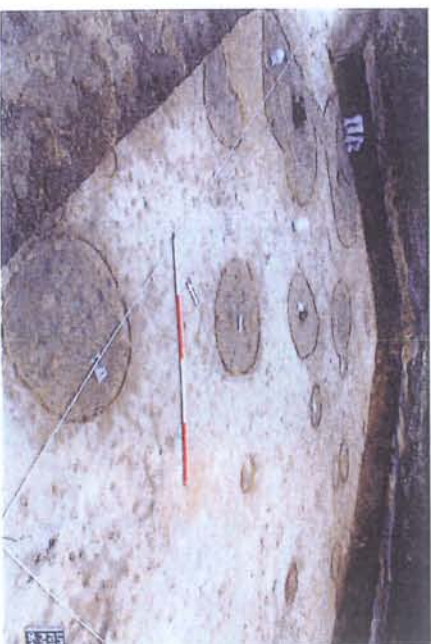
De eerste aanwijzingen voor het opnieuw in gebruik nemen van het gebied vinden we op een tweetal plekken in

Epse-Noord. In beide gevallen gaat het om restanten van boerderijen uit de volle Middeleeuwen die mogelijk als voorlopers van de huidige boerenerven de Olthof en Azink kunnen worden gezien. Algemeen wordt aangenomen dat de twaalfde-derdiende eeuw een periode van expansie is, die werd veroorzaakt door de opkomst van de steden en zijn groeiende bevolking. Hierdoor ontstond er een grote vraag naar landbouwproducten. Dit vond zijn weerslag in grootschalige ontginningen, het in cultuur brengen van woeste gronden en de bouw van boerderijen.

De restanten van zo'n ontginningsboerderij werden op dezelfde hoge rug die ook al in de prehistorie frequent werd bezocht (kaart 7, nr. 25), gevonden. Onder een ongeveer 55 cm dikke laag enkeerdgrond werden de overblijfselen van een oost-west georiënteerd gebouw teruggevonden dat tussen 1100 en 1200 na Chr. moet zijn gebouwd. De boerderij bestond uit minimaal elf paren binnenstijlen en was ten minste 23 m lang. De ruimte tussen de binnenstijlen bedroeg ongeveer 8 m. De paalkuilen van zowel de binnen- als de buitenstijlen hadden een doorsnede van ongeveer 1 m. Evenwijdig aan de binnenstijlen stonden de buitenstijlen. De ruimte van de zijbeuken bedroeg ongeveer 1,75 m (afb. 27). In een van de paalkuilen van het gebouw werd een twaalfde-eeuwse scherf van het type *Pingsdorf* aangetroffen (afb. 28).²⁹

De plattegrond bestaat uit drie beuken, zowel wat de constructie betreft als de ruimtelijke indeling. Bij dit huistype lag de ingang aan de kopse kant. De binnenindeling was anders dan van de prehistorische plattegronden. Vermoedelijk waren de stallen in de zijbeuken gestueerd en begon de indeling enigszins op die van de historisch bekende boerderijen te lijken.³⁰

De paalkuilen getuigen van een stevig en groot gebouw. Mogelijk een centrale hofboerderij binnen de domeingebieden van een geestelijke instelling of een wereldlijk eigenaar. Ontginningen werden in deze periode namelijk vaak

²⁹ Pingsdorf, bij Keulen, was in de volle Middeleeuwen een productiecentrum van aardewerk. Het aardewerk kenmerkt zich door een vrij hard

³⁰ Huijts, 1992, 173 - 181.

geïnitieerd door geestelijke instellingen want dit leverde de nodige belasting in de vorm van *tienden* op. In 1995/1996 werd onder de nabijgelegen es van het Swormink een soortgelijke plattegrond als die van voornoemd hoofdebouw ontdekt.³¹

Het gebouw werd langs de zuidzijde begrensd door een bijna 4 m brede sloot die over een afstand van enkele tientallen meters kon worden waargenomen, en die mogelijk een defensieve functie had. De sloot bevatte eveneens twaalfde-eeuws aardewerk van het type Pingsdorp en twee metalen voorwerpen: een ijzeren sleutel en een koperen mantelspeld (afb. 29).

Op 30 m ten westen van het bovengenoemde hoofdebouw werd een tweede gebouwplattegrond blootgelegd. Voorlopig kon worden geconstateerd dat het om de restanten van een gebouw ging dat minimaal 12 m lang en ruim 5 m breed was. Het gebouw had dezelfde oriëntatie en de paalkuilen bezaten dezelfde vulling van bruingrijs zand als die van het hoofdebouw. Op basis hiervan kon het als bijgebouw worden geïnterpreteerd.

De tweede gebouwplattegrond uit de twaalfde eeuw werd gevonden op een andere locatie. Het gebouw lag eveneens verscholen onder een enkeerdgrond en wel aan de rand van een dekzandrug en het beekdal van de Dortherbeek (kaart 7, nr. 27).

Het gaat om een gebouw dat oost-west was georiënteerd en licht gebogen wanden had. De lengte bedroeg 17,5 m en de breedte varieerde van 3,5 m tot 5,5 m. In totaal konden negen paarsgewijze binnenstijlen worden blootgelegd (afb. 30). De afstand in de lengterichting tussen de paalkuilen bedroeg ongeveer 2 m. Een aanwijzing voor de plaats van de ingang van het gebouw zijn wellicht twee paalkuilen die in het oostelijk deel van de plattegrond werden aangetroffen. Hierdoor ontstond tevens een tweedeling in de binnenruimte van het gebouw.

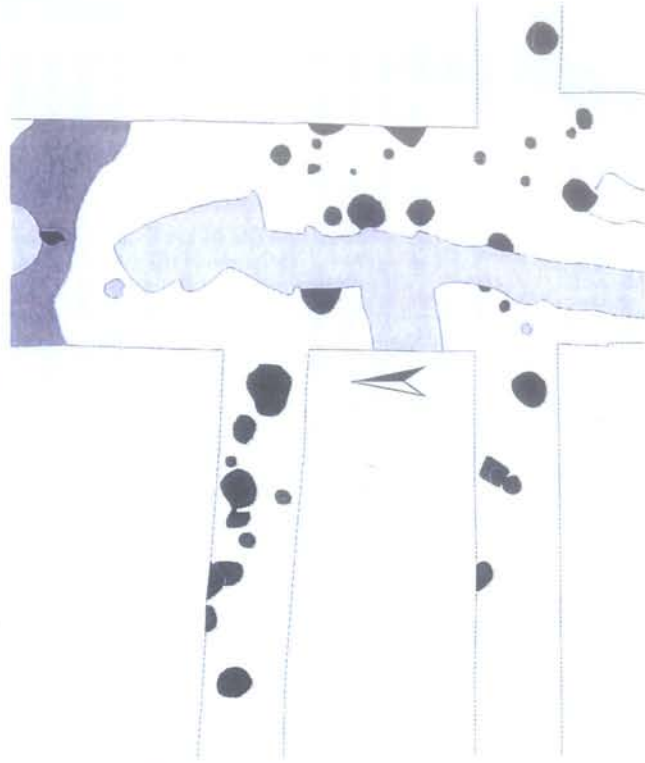
Afb. 28

Voorbeeld van een complete Pingsdorp tuitkan, gevonden in het stadcentrum van Deventer. Afmeting: hoogte 30 cm.

Afb. 29

Een koperen fibula oftewel mantelspeld in de vorm van een kruis, elfde of twaalfde eeuw. Afmeting: hoogte 3 cm.

Afb. 30

Schaal 1: 200

Tekening van de elfde of twaalfde eeuwse huisplattegrond. Dwars over de huisplattegrond ligt de jongere sloot die op basis van vondstmateriaal tussen 1350 en 1540 werd gedateerd.

³¹ Ten Bosch, Groothedde & Groenewoudt, 1997, 22 - 40.

Het gebouw valt op te splitsen in een oostelijk deel met een afmeting van 3,5/4,5 x 4 m en een veel groter westelijk deel met een afmeting van 3,5/5,5 x 13 m. Op zuiver typologische gronden zou de plattegrond in de elfde- of twaalfde eeuw kunnen thuishoren.³² Vlakbij de plattegrond werd één enkele scherf van het type Pingsdorf geborgen.³³

De plattegrond werd oversneden door een ongeveer 1,25 m brede noord-zuid georiënteerde greppel (kaart 7, nr. 28). De greppel bevatte aardewerk-, steengoed- en baksteenfragmenten uit de periode tussen 1350 en 1540. Vlak naast de plattegrond werd een tweede greppel met een breedte tussen de 2,5 tot 3,5 m aangetroffen. De greppel liep enigszins rond, alsof hij een gebouw zou moeten omsluiten. Beide greppels maakten deel uit van een slotenstelsel dat in ieder geval jonger moet worden gedateerd dan de hierboven beschreven huisplattegrond. Het vermoeden bestaat dat op de plek binnen het slotenpatroon ook een jonger gebouw dan de twaalfde-eeuwse boerderij moet hebben gestaan. Het gebouw zal dan reeds op poeren moeten zijn gebouwd. Bij een dergelijke bouwwijze ontbreken de grondsporen, omdat men niet langer de palen ingroef maar op stenen fundamente plaatste. Dichtbij de ronde sloot werd een stuk natuursteen, mogelijk nog *in situ*, aangetroffen dat als poer kan hebben gediend.

2.14 De Sint Anthoniskapel

In het beekdal van de Dortherbeek, op nog geen 50 m van de beek, werd de plek gelokaliseerd waar eens de middeleeuwse Sint Anthoniskapel heeft gestaan (kaart 7, nr. 26).³⁴ De dekkandkop waarop de kapel stond, werd in het midden van de jaren tachtig geëgaliseerd.³⁵ Tijdens het onderzoek werden de restanten van een perfect ronde sloot

Abt. 31 abc

- (a) Deel van de ronde sloot die eens de St. Anthonis kapel omringde.
- (b) Halve cirkel/sloot met op de achtergrond de Dortherbeek en het talud van de rijksweg A1.
- (c) Dwarsdoorsnede van de ronde sloot.

³² Groothedde, 1996, 86 - 87. Roymans & Theuws, 1993, 36 - 38.

³³ Ook werden enkele scherfven uit de Karolingische periode (750 - 950) geborgen.

³⁴ Op de kaart van de Overijsselse landmeter Thomas Berendtsz uit 1612 is de Sint Anthoniskapel (afb. 34) ten zuiden van de Dortherbeek afgebeeld. Vanwege het ontbreken van een schaal op de kaart was het een schatting waar ongeveer de kapel zou hebben gestaan. Op de kadasterkaart uit 1832 kon echter een merkwaardig rond perceel, gelegen aan de Molendijk, worden getraceerd. Het gaf de archeologen het idee dat dit de plek van de kapel zou moeten zijn geweest.

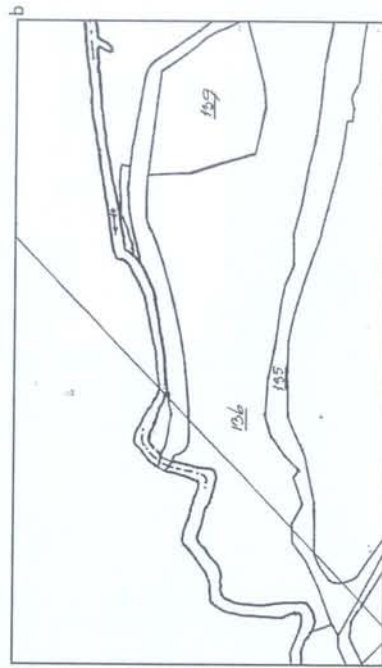
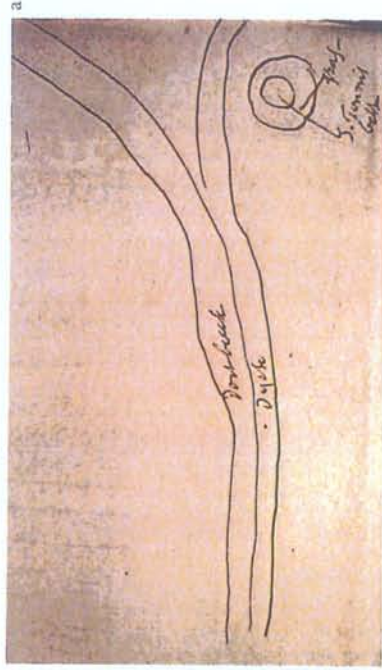
gevonden. Oorspronkelijk was de sloot minstens 5 m breed, na de egalisatie was hier nog maar 3 m van over (afb. 31).³⁶ De sloot begrensdde een volledig rond terrein met een diameter van 33 m. Hoewel op het binnenterrein geen resten van bewoning werden aangetroffen, lijkt het zeer aannemelijk dat hier de kapel heeft gestaan. Waarschijnlijk zijn tijdens de egalisatie in de jaren tachtig de eventueel nog aanwezige gebouwsporen in de vorm van fundamenten of uitbraaksleuven verdwenen.

In de ronde sloot werd vondstmateriaal, dat bestond uit fragmenten van grijs aardewerk, proto-steengoed en baksteen, aangetroffen. Al het vondstmateriaal dateerde uitlopend in de dertiende eeuw. De sloot werd in het zuidoosten begrensd door een vermoedelijk oude, verlandde, ongeveer 8 m brede beekloop. De interpretatie als oude beekloop of zijarm van de Dortherbeek werd mede gebaseerd op het voorkomen van moeraserts in de onderste laag van het natuurlijke spoor. Waarschijnlijk voorzag de beek de ronde sloot van water. Mogelijk had de beekloop een tweede functie als deel van de verdediging van de kapel. Uit dit natuurlijke spoor werd aardewerk van het type *Andenne*, gedateerd tussen 1250 en 1300, geborgen.³⁷ In een deel van de beekloop werd een kuil met een donkergrijs-zwarte vulling aangetroffen. Onder in de kuil, op een diepte van 70 cm, bevond zich een laag moeraserts. De kuil mat ongeveer 4 m in doorsnede en bevatte relatief veel fragmenten van kogelpot- en *Paffrath-aardewerk* en proto-steengoed (afb. 32). Verder werden naast enkele stukken tufsteen ook natuursteen-, baksteen-, dakpan-, lei- en loodfragmenten geborgen.³⁸ De loodfragmenten, in de vorm van strips, behoorden tot een voorwerp van glas-in-lood. Voor een venster kunnen de strips niet

zijn gebruikt, daarvoor zijn deze te dun. De bouwmaterialen vormen de weinige aanwijzingen die erop duiden dat ooit op deze locatie een stenen gebouw stond.

Afb. 32
Deel van een kogelpot van Paffrath-aardewerk.
Afmeting: hoogte 10 cm.

Afb. 33ab

(a) Schets van Stephen van Rhemen die als gecommitteerde van Staten van Overijssel belast was met het geschil dat tussen Overijssel en Gelderland ontstond over de bezittingen van het klooster Ter Hunnepe. Van Rhemen heeft omstreeks 1690 de Dortherbeek en de parallel liggende Molendijk getekend. In de bocht van de dijk ligt de 'S. Tonnis beek' die bestaat uit twee cirkels waarvan de buitenste met gras was begroeid. Beek is een veldnaam en betekent hoogte. Vermoedelijk is de archeologisch aangetroffen ronde sloot de kleinste cirkel waarbinnen de St. Anthonis kapel heeft gestaan.

(b) Dezelfde uitsnede kadasterkaart 1832.

³⁵ De toenmalige eigenaren namen tijdens de egalisatie waar dat er ter plekke fragmenten van grote bakstenen uit de grond omhoog kwamen (mondelinge mededeling F. en J. Marsman, Klarenbeek).

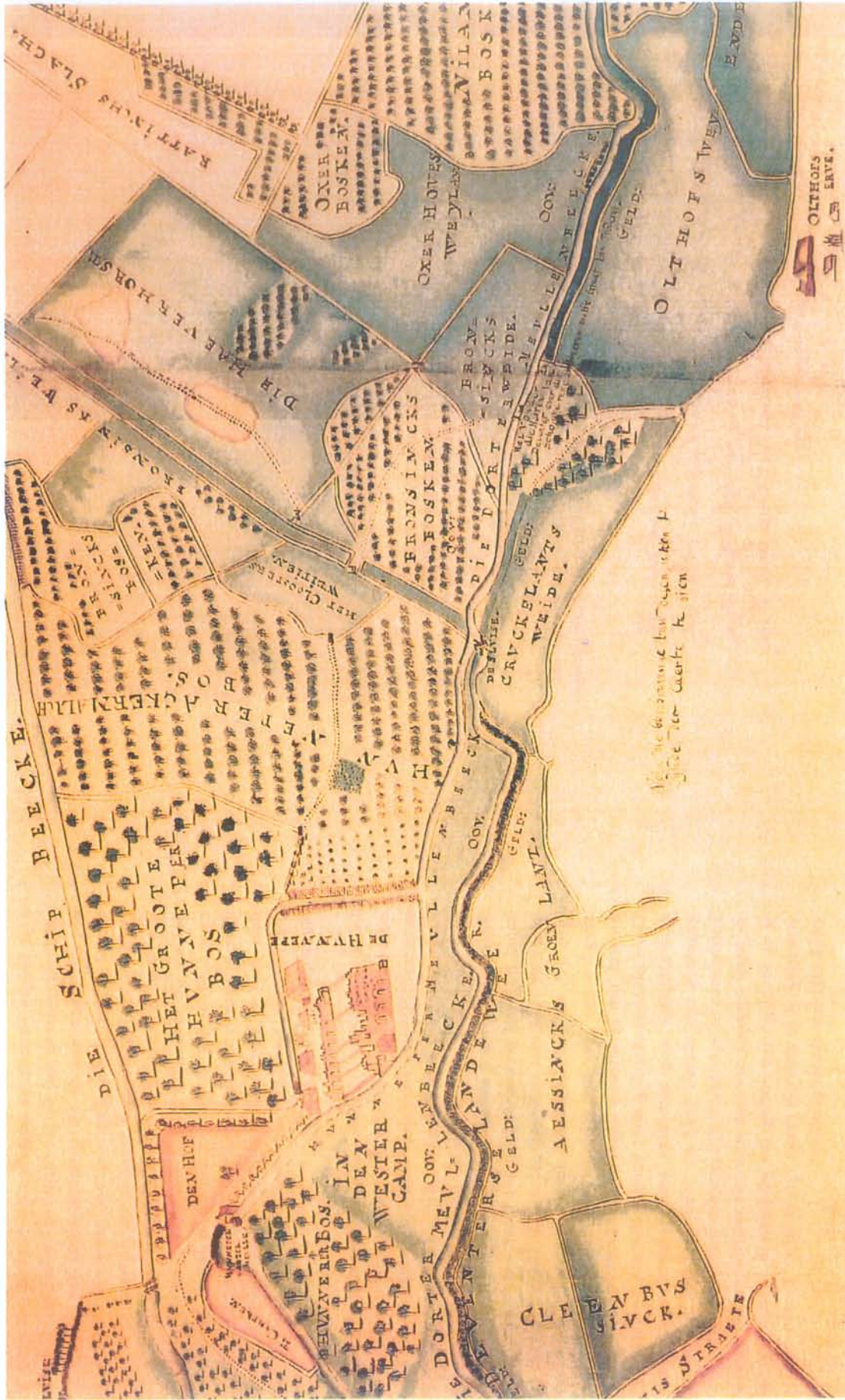
³⁶ Tussen 1980 en 1990 werd ongeveer 50 cm van de dekzandkop afgeschoven (mondelinge mededeling F. Marsman, Klarenbeek).

³⁷ Herkomst van *Andenne-aardewerk* is het Belgische Maasgebied. Het aardewerk kenmerkt zich door het witgele zeer fijne baksel en het voorkomen van gele strepen glazuur.

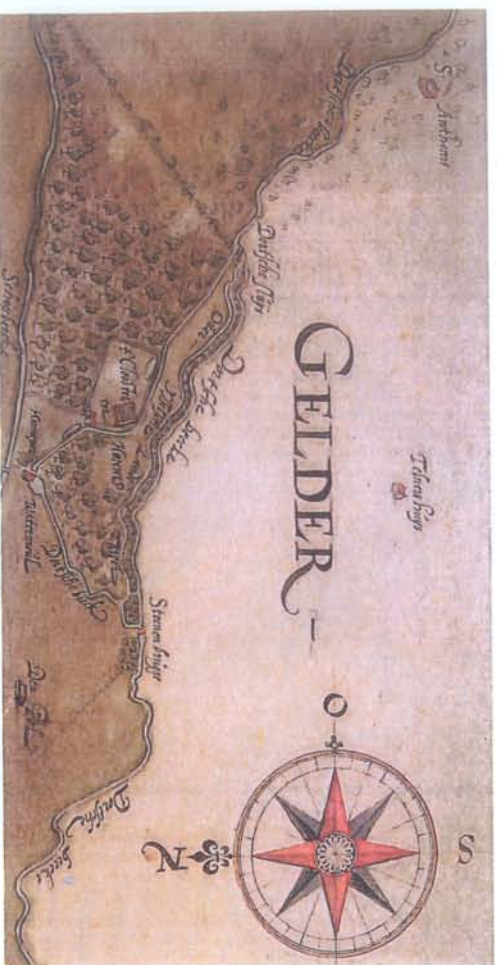
³⁸ Het vondstmateriaal uit de kuil hoort allemaal in de eerste helft van de dertiende eeuw thuis, behalve enkele baksteenfragmenten die uit de tweede helft van de veertiende eeuw stammen. Kogelpot-aardewerk is handgevoerd meestal grijs aardewerk dat lokaal werd vervaardigd. Paffrath is een Rijnlandse productieplaats van aardewerk. Het kenmerkende van dit handgevoerde aardewerk is de metaalachtige glans.

Afb. 34
 Kaart uyt 1612 van landmeter Thomas Berendtsz.

Afb. 35
 Uitsnede kaart van Johan van Wijck uit 1668.

Afb. 36
Uitsnede van de kaart uit 1612 waarop het klooster Ter Hunnepe ten noorden van de Dordtse beek is gestueerd. Ten zuiden van de Dordtse beek ligt de St. Anthonis kapel die in 1612 nog aanwezig was.

Afb. 37
Extract van het markeboek uit 1655 van de marke Epse en Dommer waarin wordt vermeld dat de buren van Epse, de Dordtse beek van de St. Anthonis kapel tot aan het stroomafwaarts gelegen Coerhuljs, moesten schoonmaken.

lykt te weeten, dat die Dordtse Molensbeek van de
Anthonis Capellen of tot aan het verhuys van Odel ge-
weestte werde gelynt, ende dat een jagedy tegen byen
land niet veel en andere bledelen der loop van Ewa,
het ophoudende door wek meenen;

Naast de archeologische informatie beschikken we ook over enkele historische gegevens die hebben geholpen bij het interpreteren van de grondsporen en het identificeren van de locatie van de Sint Anthoniskapel. Van belang zijn vooral de historische kaarten, met name een kaartje uit 1690 van de Deventenaar Stephen van Rhemen (afb. 33).³⁹ Van Rhemen schetste een infrastructurale situatie zoals die ook op de kadastrale minuut van 1832 is te zien. Met als extra toevoeging de perfect ronde 'S. Tonnis belt'.⁴⁰ Op deze hoogte ten zuiden van de Dordtse beek en de Molendijk, moet de kapel hebben gestaan. De Molendijk is de weg die over de beek naar de molen van het klooster Ter Hunnepe liep.⁴¹

In de tijd van Van Rhemen was de ronde stoot, getuige de cirkel, nog te zien. Binnen de cirkel is een tweede cirkel getekend, hiermee werd waarschijnlijk de plek van de kapel aangeduid. De schets suggereert dat van de kapel niet meer veel over was en dat alleen de locatie nog met Sint Anthonisbelt werd aangeduid. Op de kaart uit 1612 is de kapel nog wel getekend, (afb. 36) maar op de historische kaart uit 1668 niet meer (afb. 35 en 38). Uit het markeboek (afb. 37) van 1655 blijkt dat de buren van de marke Epse zorgdroegen voor het schoonmaken van de Dordtse beek en wel 'van St Anthonis Capellen of tot aan het Coerhuljs'.⁴² Deze plaatsaanduiding doet vermoeden dat de kapel toen waarschijnlijk nog zichtbaar was. Volgens bovenstaande gegevens zou tussen 1655 en 1668 de kapel moeten zijn verdwenen of in onbruik zijn geraakt. Echter de meest voor de hand liggende oorzaak voor het verdwijnen van de kapel is de Tachtigjarige oorlog, die eindigde in 1648.⁴³ Een verwoesting of in onbruik raken van de kapel tussen 1612 en 1648 lijkt het meest plausibel.

³⁹ Rijksarchief Gelderland (RAG), archief Van Rhemen, inv.nr. 98.

⁴⁰ Een belt is een kleine zandige hoogte.

⁴¹ In 1225 werd het cisterciënzer vrouwenklooster Mariënhorst oftewel Ter Hunnepe gesticht. De restanten van dit klooster werden ten noorden van de Dordtse beek opgegraven, zie Herweijer, Lubberding & De Vries, 1998.

⁴² SAD, inv.nr. 476.

Antonius van Padua is waarschijnlijk de heilige aan wie de kapel was gewijd.⁴⁴ Volgens een secundaire bron stichtte de hertog van Gelre in 1366, op een heuvel aan het riviertje waar ook het klooster Ter Hunnepe lag, een kapel.⁴⁵ De Dortherbeek (de oude Hunnepe) vormde sinds de veertiende eeuw de grens tussen het hertogdom Gelre en het bisdom Utrecht. De schermutselingen tussen beide machtsgebieden zijn echter van oudere datum en vonden waarschijnlijk al vanaf de elfde eeuw plaats. Over deze periode zijn de schriftelijke bronnen schaars, zodat we niet weten of de Dortherbeek toen ook al de grens vormde. Het is bekend dat kapellen, als uiting van territoriale macht en status, vaker op grenzen werden neergezet.⁴⁶ De weg waaraan de kapel lag, liep in noordelijke richting langs het klooster Ter Hunnepe naar de stad Deventer. In zuidelijke richting is de weg lastiger te vervolgen, maar het is mogelijk dat deze doorliep tot aan Zutphen. Het feit dat er in de dertiende eeuw in een landelijk gebied een stenen kapel werd geplaatst, geeft aan dat de route belangrijk moet zijn geweest. Misschien niet zozeer als handelsroute, maar als pad dat gebruikt werd door gelovigen die de kapel en eventueel de kerk van het klooster wilden bezoeken.

3.15 Een tweemaalbezoeken: uitbouw

Op een markante plek in het onderzoeksgebied gelegen aan de Molbergsteeg, waren reeds aan de oppervlakte, in de geploegde akker, vele vondsten aanwezig. Het terrein lag bezaaid met baksteen-, dakpan-, aardewerk- en steengoedfragmenten. De oppervlaktevondsten lagen geconcentreerd op het hoogste deel van het perceel. Tijdens het onderzoek werd al snel duidelijk dat op deze locatie een stenen gebouw had gestaan en dat het om de restanten van een

tolhuis uit de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw ging (kaart 7, nr. 29).

Een kaart uit 1612, met daarop het Gelders-, Overijssels grensgebied, toont ten zuiden van de Dortherbeek op Gelders grondgebied een gebouw met het bijschrift 'tolners huys' (afb. 36).⁴⁷ De ligging van dit gebouw komt overeen met de locatie van de opgegraven resten.

De aangetroffen grondsporen lagen op 30 cm onder het maaiveld. Dit verklaart ook dat er zoveel bouwpuin boven op de akker is gevonden. De archeologische resten waren deels door de ploeg verstoord. De grondsporen op het terrein bestonden onder andere uit twee noordoost georiënteerde sloten, die mogelijk als perceels- en afwateringsloten zijn te interpreteren. Verder werden grondsporen in de vorm van kuilen waargenomen, waarin zich veel bouwpuin bevond. Op twee plekken bevonden zich *in situ* de restanten van het gebouw. Het gaat hier om een uit bakstenen opgetrokken poer met een breedte van 1 m (afb. 39b). Het fundament bestond uit negen lagen bakstenen van verschillend formaat.⁴⁸ Het verschil in baksteenmaten kan op hergebruik duiden.

Afb. 38

Uitsnede kaart Johan van Wijck uit 1668. Laat de plek van de St. Anthonis kapel zien. Van een gebouw was in 1668 niets meer te zien.

⁴⁴ Antonius van Padua (1195-1231) is de beschermheilige van de armen en de verloren goederen. Hij was een volgeling van de heilige Franciscus van Assisi.

⁴⁵ Lindeborn, 1670.

⁴⁶ Mondelinge mededeling M. Groothedde, Zutphen.

⁴⁷ SAD, Caerte der Over-Ijsselsche limiten bove(n) Deventer van d'Ijssel aff tot voorbij 't Clooster ter Honnep, beschreven door Thomas Berendtsz landme(te)r van Over-Ijssel A(nn)o 1612.

⁴⁸ Baksteenformaten zijn: 28 x 15 x 7 cm en 29 x 14 x 7 cm.

De poer diende als drager voor een houten stander, of voor een bakstenen boog. De zogeheene constructie van spaarbogen benodigde minder, kostbare, bakstenen en zorgde toch voor een degelijke fundament voor het gebouw.⁴⁹

Behalve de fundamenteleden werden tevens de restanten van een bakstenen vloer aangetroffen. Grenzend aan dit vloertje lag een waterput die grotendeels intact was gebleven, alleen het noordelijk deel ontbrak (afb. 39a). De bovenste twee bouwlagen van de waterput bestonden uit een dubbele rij bakstenen die ook wel halfes worden genoemd omdat ze in tweeën werden gehakt. Onder de laag met gehalveerde bakstenen bestond de waterput uit meerdere lagen baksteen met een formaat van 25,5 x 12,5 x 6 cm.⁵⁰

In de waterput werd behalve afval in de vorm van bouwpuin, scherven aardewerk en botten van een hond en een kalf ook een opvallende vondst in de vorm van vijftiende-eeuwse zilveren munt gedaan.

Opmerkelijk is de hoeveelheid metaalvondsten die rondom de restanten van het tolhuis werden aangetroffen.⁵¹ In totaal werden achttien munten gevonden, waarvan zes zilveren, twee biljoen en tien koperen munten.⁵² Drie munten dateren uit de vijftiende eeuw, zes uit de zestiende eeuw en negen uit de zeventiende eeuw. De overige metaalvondsten bestonden uit laken- en eigendomsloodjes, pistolet- en musketkogels, knopen, gespen, kledinghaken, vingerhoeden, een spinsteepte, een mesheft en een boekbeslag (afb. 40). Een zeer bijzondere vondst is een loden vogelfiguurtje op een pin; de functie hiervan is onbekend (afb. 41).

De gegevens zijn nog te schaars om iets over de grootte en het uiterlijk van het gebouw te kunnen zeggen. De verspreiding van de pistolet- en musketkogels en het aardewerk geeft wel een indicatie over de omvang van het tolhuis, maar er moet wel enige voorzichtigheid worden

a

b

Afb. 39ab

(a) De bakstenen waterput van het tolhuis. Na het gebruik als waterput raakte de put gevuld met dierenbotten, scherven en bouwmetaal. De opmerkelijkste vondst was een vijftiende eeuwse zilveren Bourgondische stuiver. Helaas was de munt erg afgesleten zodat een nauwkeurige determinatie niet mogelijk was.

(b) De bakstenen poer vormde het fundament voor een houten constructiepaal of voor een spaarboogconstructie van baksteen.

⁴⁹ De spaarboogconstructie is zeer degelijk en werd zelfs gebruikt voor het bouwen van stadsmuren (in bijv. Zwolle) en lijkt typerend te zijn voor de vijftiende eeuw.

⁵⁰ Tien-lagenmaat van 77 cm.

⁵¹ De vindplaats is minituus met de metaaldetector onderzocht.

⁵² Biljoen is een legering van koper en zilver, die voornamelijk in de zestiende eeuw werd toegepast.

betracht. Uit die verspreiding blijkt dat het gebouw ongeveer 18 x 30 m groot kan zijn geweest (afb. 42). De datering van het tolhuis ligt, op basis van het vondstmateriaal tussen, 1450 en 1650.

De puinkuilen, de laag met stukken bouwpuin en zeer veel houtskool, doen vermoeden dat het gebouw werd verwoest en verbrand. Ook de tientallen pistolet- en musketkogels die met behulp van de metaaldetector werden opgespoord, wijzen in de richting van een belegering en verwoesting van het tolhuis.

Uit historische bronnen blijkt dat al vanaf de veertiende eeuw sprake is van het Gelderse landtol, genaamd 'Ter Hunnepe', dat werd gesticht door de graven van Gelre. Vanaf 1461 was het tol Ter Hunnepe in het bezit van een leenman van de hertog van Gelre. De tol werd toen naar de nieuwe eigenaar, de heer van Wisch, genoemd. De passerende reizigers werden bij de 'Wischboom' belast op hun transportmiddel en de waren die ze vervoerden. Burgers van de omliggende steden zoals Zutphen en Deventer waren vrijgesteld van tol. Het tolhuis vervulde in die tijd tevens de functie van een herberg. Het laatmiddeleeuwse tolhuis lag aan een belangrijke verbindingsweg tussen Zutphen en Deventer. Uit een aantal rekeningen tussen 1577 en 1580 blijkt dat het tolhuis daadwerkelijk schade heeft opgelopen tijdens de belegering van Deventer in de Tachtigjarige oorlog. Tot aan 1597 zou het tolhuis leeg hebben gestaan en een jaar later werd besloten om een nieuw, kleiner tolhuis te bouwen, aangezien het oude totaal geruïneerd was en niet meer kon worden gerestaureerd.⁵³ Deze historische gegevens bevestigen de vermoedens omtrent de archeologische resten van het tolhuis.

Afb. 40

Een koperen plak van de drie IJsselsteden Deventer, Zwolle en Kampen. Dit exemplaar uit 1556 werd in Deventer geslagen getuige het wapen van de stad Deventer dat aan de voorzijde is te zien.

Doorsnede 1,5 cm.

Links: randschrift keerzijde TRIV/M, CI/VI, IM/PE, 56 geplaatst binnen een parelrand op lang kruis en in het midden het wapenschild met de adelaar.

Rechts: randschrift keerzijde DAV-CAM-ZWO met daarbinnen de wapenschildjes van de drie steden. In het midden een driehoek met de 1.

Afb. 40a

Een zilveren stuiver geslagen in de provincie Zeeland uit 1683, gewicht 1,3 gram, doorsnede 1,8 cm.

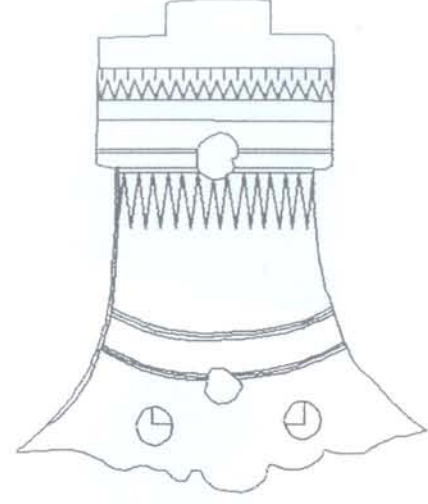
Links: keerzijde laat de burcht zien die tussen de 1 en de 5 is geplaatst, ZEE LAN DIA en het jaartal.

Rechts: voorzijde Zeeuwse leeuw naar links in de golven.

Afb. 40b

Fragment van een messing boeksloot uit de zestiende eeuw. Afmeting: breedte 3,5 cm.

⁵³ Kuik, 2001, 1 - 17.

Afb. 40cdef
 (c) Een messing gordelsluiting uit de vijftiende eeuw, breedte 2,5 cm. Aan de twee bovenste ogen werden metalen riemtongen (= de uiteinden van een leren of stoffen riem) gehaakt.
 (d) Een messing kledinghaak uit de zestiende eeuw, breedte 2,7 cm.
 (e) een messing knoop met een gestileerde leeuwenkop, doorsnede 1,5 cm, 1530-1630.
 (f) Een messing gesp van een riem, breedte 2,5 cm, 1575-1625.

Afb. 40gh
 (g) Een pinnelood bestaande uit twee ronde schijven met een pin en een gat verbonden door een lip. Het pinneloodje werd door de stof gedrukt en kon niet meer worden verwijderd. De loodjes werden als keurmerk aan wollen en andere stoffen gehangen en van een stempel voorzien. Het stempel lijkt op het stadswapen van Leiden dat uit twee gekruiste sleutels bestaat. Hoogte 1,8 cm.
 (h) Drie eigendoms- of trotsleerloden voorzien van een huismerk. Ze werden gebruikt om een voorwerp te kenmerken en aan de eigenaar te koppelen. Hoogte links 1,6 cm, midden, 3,3 cm, rechts 1,6 cm (gebroken).

Afb. 40ij
 (i) geslagen messing vingerhoed, 1550-1625. Onderaan is een randversiering van gestileerde mensengezichten en profiel te zien. Hoogte 2,4 cm.
 (j) Gegoten loden spinsteen, 1550-1625. Doorsnede 1,5 cm.

Afb. 40k

Mesheft aan weerszijden beslagen met gegraveerde koperen plaatjes, vijftiende eeuw.

Links is een afbeelding van Jezus te zien en rechts is op de andere zijde een duif gegraveerd. Hoogte 3 cm.

Afb. 41

Loden duif op steel, functie onbekend.

Afmeting: hoogte 8,5 cm.

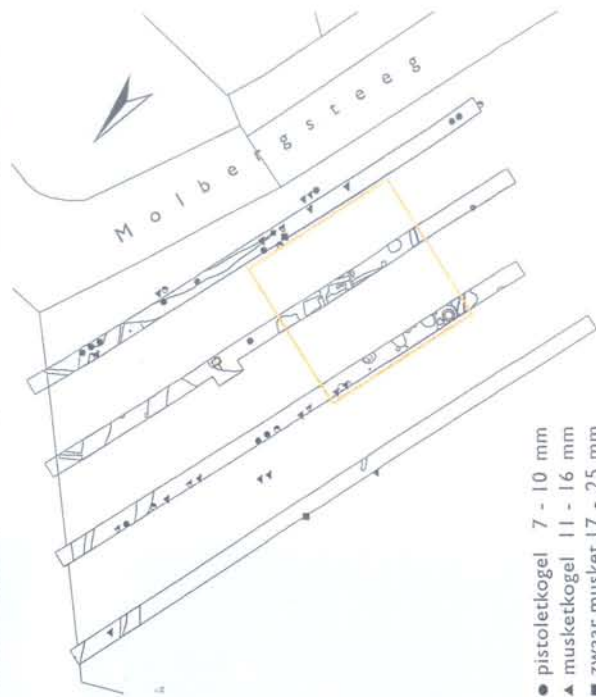
Rechts: detail loden duif.

Afb. 42

Aan de hand van de verspreiding van musket- en pistoletkogels en de aanwezige bouwrestanten kan de grootte van het tolhuis globaal worden aangegeven.

Binnen de gele lijnen zal het gebouw met een afmeting van 18 x 30 m hebben gestaan.

- pistoletkogel 7 - 10 mm
- ▲ musketkogel 11 - 16 mm
- zwaar musket 17 - 25 mm

Afb. 40l

Een zilveren

Spaanse reaal,

gedateerd tussen

1474 en 1565,

maar vanwege de

Gotische letters

vroeg in deze

periode te

plaatsen.

Links: op de

voorzijde is het gekroonde wapenschild van Spanje en de afgekorte namen en titels van de vorsten FERDINANDVS ET ELISABET te zien. Aan

weerszijden van het wapen staan twee globes met kruis; de rijksappels.

Rechts op de keerzijde staat een juk met daaronder een pijlenbundel. Links

staat de letter G, die samen met de twee rijksappels van de voorzijde

aangeeft dat de munt in het Spaanse Granada is geslagen. Het omschrift is

een vervolg van de voorzijde: REX ET REGINA CAST LEGION ARAGO(N)

dat vertaald kan worden met Ferdinand en Isabella, koning en koningin van

Castilië, Leon en Aragon. De realen hebben in Nederland veelvuldig

gecirculeerd. Afmeting 2,5 cm. Determinatie B.J. van der Veen, Koninklijk

Penningkabinet, Leiden.

3.16 Menselijke skeletten

Aan de noordelijke rand van de hoge rug, werden op ongeveer 50 cm onder het maaiveld menselijke skeletresten aangeroepen (kaart 8, nr. 30). De grafkuil bevond zich in de enkeerdgrond en was niet tot op het gele zand gegraven. In de kuil waren twee personen boven op elkaar begraven. De stoffelijke resten werden niet conform de christelijke begraafwijze ter aarde besteld, maar waren in allerijl in de grafkuil geworpen (afb. 43). Uit de laag boven de skeletresten en tussen de ribben van het bovenste skelet werden twee musketkogels geborgen. Of deze kogels iets te maken hebben gehad met de laatste levensfase van de twee personen is onduidelijk. De musketkogels en de positie in de bodem geven in ieder geval aan dat de personen tussen het begin van de zestiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw werden begraven.

Het onderzoek van de skeletresten wees uit, dat het bovenste skelet van een man met een leeftijd tussen de 30 en 40 jaar was (afb. 43). Een stevig gebouwde persoon met een goed onderhouden gebit.⁵⁴ Rekening houdend met de incompleetheid en slechte conservering van het skelet, kon worden vastgesteld dat de man ogenschijnlijk niet aan een dodelijke ziekte leed. Aanwijzingen over zijn doodsorzaak, mogelijk door geweld, konden niet aan het skeletmateriaal worden ontleend.⁵⁵

De onderste skeletresten zijn waarschijnlijk van een vrouw. Het geslacht is niet met zekerheid vast te stellen, omdat het aantal kenmerken dat bekeken kon worden te klein was en resultaten elkaar tegenspreken. Deze (waarschijnlijke) vrouw had een leeftijd bereikt tussen de 23 en 29 jaar. Ze was ongeveer 1,64 m lang en zwaar gebouwd. Haar gebit was in niet al te beste staat. Een kies was helemaal weggerot en bij de wortel van deze kies had ze een absces in het kaakbot.⁵⁶ Ook aan deze skeletresten was niets over de doods oorzaak te herleiden.

Afb. 43abc
 (a) De twee menselijke skeletten die boven op elkaar in de grafkuil waren gedeponeerd.
 (b) Het onderste skelet van de vermoedelijke vrouw.
 (c) Links op de foto is een deel van de schedel van de vrouw met het kaakabces te zien en rechts de schedel van de man.

⁵⁴ Gaatjes of wortelpuntontstekingen waren niet aanwezig en er waren geen tanden en kiezen vroegtijdig uitgevallen.

⁵⁵ M. d'Hollósy, 2001, 8 - 13.

⁵⁶ M. d'Hollósy, 2001, 12.

Het is zeer aannemelijk dat de veronderstelde datering van het graf inderdaad tussen de zestiende en de negentiende eeuw ligt. De musketkogels, de diepte van het graf en het nog aanwezig zijn van botmateriaal in de slecht conserverende zandgrond pleiten voor een ouderdom van enkele eeuwen. De snelle en slordige wijze van begraven, de geïsoleerde plek van het graf en de ligging van de skeletten in de kuil doen een misdrijf vermoeden. Aan het skeletmateriaal kon geen doodsoorzaak door ziekte of fysiek geweld worden vastgesteld. Dit spreekt ervoor dat de aanwezige musketkogels die tussen de skeletresten werden aangetroffen misschien de dood hebben veroorzaakt. Opvallend was tevens dat er niets van kledingresten in de vorm van knopen of gespen werd gevonden. Wellicht betekent dit dat de slachtoffers geen kleren meer droegen of dat de nog bruikbare zaken zoals schoenen, riemen en sieraden hun waren afgenomen.

Gedurende de Tachtigjarige Oorlog werd in 1578 het nabijgelegen klooster Ter Hunnepe gedeeltelijk verwoest. Deventer werd in datzelfde jaar belegerd door de Spanjaarden en bevrijd door de Staatse troepen. Ook de omgeving van de stad werd jarenlang geteisterd door oorlogsgeweld. Mogelijk zijn de skeletten overblijfselen uit die oorlogsjaren.

1.17 Spijker, opslag- of buitenplaats!

De locatie van huis Azink ook wel *spijker Azink* genoemd, kon met behulp van de oudste kadastrale kaart worden vastgesteld (kaart 8, nr. 32).⁵⁷ Tijdens het onderzoek bleken fundament- en uitbraaksleuven van het huis op ongeveer 30 cm onder het maaiveld nog aanwezig te zijn. Het huis was 8,5 bij 13 m groot. De binnenindeling kon worden gereconstrueerd aangezien er twee anderhalf steens brede bakstenen binnenmuren *in situ* (afb. 44) werden aangetroffen.⁵⁸ Aan de hand van de breedte van de fundamentsleuf

a

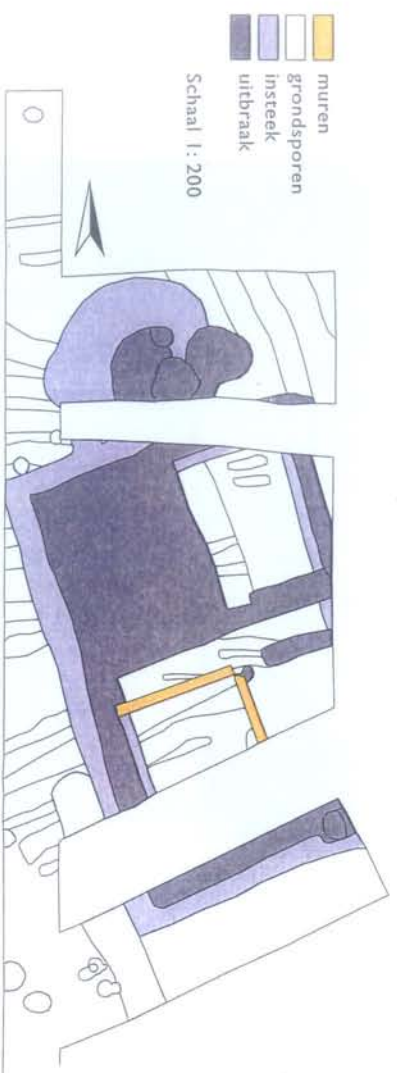
b

Afb. 44ab

(a) De bakstenen binnenmuren en een gedeelte van de buitenmuur.
(b) Het lichte vlak geeft de plek aan waar het vertrek ten noorden van de centrale hal heeft gelegen. Het vertrek was ongeveer 7 x 4,5 m groot.

⁵⁷ Het huis staat op de kadastrale minuutplan 1832, in het archief Jordens (SAD, inv.nr. 477) werd een huis/spijker Azink vermeld.

⁵⁸ Baksteenformaat: 22 x 11 x 4 cm.

Afb. 45
Het grondplan van spijker Azink.

Afb. 46ab

(a) Een vergulde koperen broche uit de achttiende eeuw. Afmeting 3,3 cm.
(b) Een rekenpenning van messing geslagen in het Duitse Neurenberg. Rekenpenningen werden gebruikt als rekeeneenheden om grotere bedragen te tellen of dienden als kleingeld bij verschillende spellen. Doorsnede 1,8 cm.
Links: voorzijde met monogram van Johan Friedrich Weidinger die tussen 1710 en 1765 rekenpenningen sloeg.
Rechts: keerzijde met een afbeelding van Lodewijk XV, koning van Frankrijk.

en de positie van de binnemuren kon worden vastgesteld dat de buitenmuur waarschijnlijk twee steens breed moet zijn geweest.

Uit de archeologische overblijfselen viel te reconstrueren dat de benedenverdieping van het huis uit een centraal gelegen gang met aan weerszijden twee verrekken bestond. Het grondplan van het huis was axiaal-symmetrisch, dat wil zeggen dat de indeling aan beide zijden van de centraal gelegen as van het huis identiek waren (afb. 45). Aan de buitenkant van de noordelijke muur werden de restanten van een waterput zichtbaar. De waterput bevatte fragmenten van grijze dakpan, plavuizen en baksteen. In de onmiddellijke nabijheid van het huis konden uit respectievelijk een greppel en een kuil grote hoeveelheden gebruikskeramiek en bouwmaterialen worden geborgen.⁵⁹ De datering van het vondstmateriaal lag tussen 1780 en 1880 (afb. 46).

De historische gegevens bevestigden de datering van het gevonden vaatwerk. Bijkens een akte uit 1797 verkoopt de rentmeester van de proosdij te Deventer J. Lemker aan zijn zoon W.G. Lemker het erf en goed Azink voor 15.000 Caroli guldens. Van een spijker Azink is op dat moment nog geen sprake (afb. 49).⁶⁰ In 1807 laat W.G. Lemker een *spijker of heerenwoning staande bij het erva Azink in Epse taxeren* om zodoende een huur- of pachtprijs van f 40,- vast te kunnen stellen (afb. 50).⁶¹ De spijker Azink werd tussen oktober 1797 en januari 1807 in opdracht van W.G. Lemker gebouwd en waarschijnlijk, gezien het opgemaakte taxatierapport, direct verhuurd.⁶² Uit latere akten blijkt dat de spijker tussen 1848 en 1870 vele malen van eigenaar is verwisseld (afb. 47). De laatste jaren voor de sloop in 1873 bewoonden dagloners het huis.

Het is niet bekend hoe het huis er aan de buitenkant precies heeft uitgezien. In ieder geval waren de muren opgetrokken uit rode baksteen en het dak was bekleed met

⁵⁹ Het vondstmateriaal bestond uit fragmenten van witbakkend, roodbakkend en wit industrieel aardewerk, Europees en Chinees porselein, steengoed, baksteen, plavuizen en dakpannen.

⁶⁰ SAD, archief Jordens, inv.nr. 476.

⁶¹ Wilhelm Gijbrecht Lemker was lid van de rechtbank te Deventer en overleed in 1820.

grijze dakpannen. Om een idee te krijgen hoe het buitenhuis Azink er heeft uitgezien helpt de foto die bewaard is gebleven van de spijker op het erf Meilink in de buurtschap Zuidloo, enkele kilometers oostelijk van Epse-Noord (afb. 48).

De interpretatie voor de benaming spijker voor een voor-naam woonhuis op het platteland heeft veel discussie losgemaakt.⁶³ In de late Middeleeuwen was een spijker een veelal stenen gebouw dat werd gebruikt voor de opslag van graan. De spijker stond als bijgebouw op het boerenhof vaak op een hooggelegen plek binnen een eigen gracht. De spijkers rond de IJsselsteden uit de historische tijd wijken in functie zeer sterk af van de spijkers in de late Middeleeuwen.

In de zeventiende-negentiende eeuw was het een gewoon te geworden dat de gegoede burger buiten de stad een tweede huis betrok of nieuw liet bouwen om met name in de zomermaanden de stinkende en stoffige stad te kunnen verlaten. De term 'buiten' of 'buitenplaats' voor deze huizen is vrij jong. In tegenstelling tot Holland waren men de buitenhuizen tot de eerste helft van de negentiende eeuw met 'hofstede' aanduidde, werden in de omgeving van Deventer, Zwolle en Kampen de buitenhuizen van de patriciërs 'spijker' of 'spijker' genoemd.⁶⁴ Hoewel de achttiende-negentiende-eeuwse spijker geen opslagfunctie heeft, blijft de naamgeving tot ver in de negentiende eeuw gehandhaafd, zoals blijkt uit de verkoopakte van 1848 waarin het te verkopen goed Azink werd omschreven als 'een Heerenhuis en erf met een tuin, een stukje heide daarbij, een gedeelte der weide de Elsmaat voor het Spijker gelegen'.⁶⁵ Dat de term spijker een synoniem werd voor een buiten- of herenhuis kan als volgt worden verklaard.

In de late Middeleeuwen konden de spijkers naast de opslagfunctie ook een woonfunctie hebben. Onder de opslagzolder voor het graan bevond zich vaak een mooie

kamer met haard waar de adellijke eigenaar of zijn vertegenwoordiger van het boerenhof kon verblijven. De naam spijker kreeg hierdoor naast opslagplaats ook de betekenis van een verblijfplaats van adellijke lieden op het platteland. Het is goed mogelijk dat de gegoede burgers in navolging van de laatmiddeleeuwse adel daarom hun buitenverblijf spijker noemden. De buitenhuizen van de nieuwe rijken hadden echter niet meer het uiterlijk en de functie van een middeleeuwse spijker en waren zuiver bedoeld als zomerwoning en statussymbool.

Men zal, door den Notaris JORDENS, op Maandag den 17 Julij 1848, des morgens ten tien ure, ten huize van den Kastelein DUIM te Deventer, in 't openbaar doen insaetra en den 21 Julij daarna aan de meesbiedenden verkoopen:

HET LANDGOED HET ASINK

in *Epse* onder *Geest* in *Gelderland*, ongeveer een half uur van *Deventer* gelegen, bestaande in een HEERENHUIS met TUIN, een BOUWMANSHUIS, met twee SCHUREN, ZAADBERG, HOF, BOUW- en GROENLANDEN, BOSCH- en HELDEGRONDEN, huizen en DENNENBOSCH met welk groeiende DENNEN, te samen groot ruim 35 buunders, en het RECHT van ZES KOEWEIDEN op de *Esperwaard*.

En dit wel in *Verceelen*, Kolonnen en Maats. Zakiende eens aansaerlijke partij EIKER-, DEUKEN- en FEF-RELENDEN, op dit Landgoed staande, op den dag der toelag des morgens ten 9 ure, vooraf in *Verceelen* geveld worden, met bepaling dat de Koopera van den grond bevoegd sijn sullen die te naderen, mits een premie van 5 procent aan de Koopera betalen.

Alles breeder bij biljetten naakt op te geven, welke den 1 Julij 1848 ten Kantore van den Notaris JORDENS vertoegbaar sijn sullen Wordende later door den Meijer BARINK aangegeven.

Afb. 47

Krantenartikel uit de Deventer Courant van 1848, waarin het herenhuis Azink wordt verkocht. Bron: SAD, Deventer courant.

Afb. 48

Rechts op de foto is de spijker op het erf Meilink te zien, een bakstenen gebouw zonder verdieping. Opmerkelijk is dat zowel deze spijker als de spijker op erf Azink tegelijkertijd in bezit waren van dezelfde persoon. De landmeter Frits Bosch bewoonde de spijker op erf Meilink en was in 1848 in bezit van Azink hoewel niet lang want in 1851 verkocht hij het huis aan G.A. Raland. Bron: fotoarchief heemkunde Bathmen.

⁶³ Olde Meierink, 1994, 13 - 23; Mensema & Gevers, 1989, 213 - 218.

⁶⁴ Olde Meierink, 1994, 15 - 16.

⁶⁵ SAD, notaris D.J.R. Jordens akte 156 en 135, inv.nr. 211.

Links: Afb. 49
 Akte uit 1797 waarin
 J. Lemker het erf en goed
 Azink overdoet aan zijn
 zoon W.G. Lemker.
 Bron: SAD, archief
 Jordens.

Rechts: Afb. 50
 Akte van taxatie uit 1807
 waarin voor het eerste
 sprake is van een spijker
 Azink.
 Bron: SAD, archief
 Jordens.

(Handwritten Dutch text, likely a deed or tax record from 1797 or 1807, mentioning names like J. Lemker and W.G. Lemker.)

(Handwritten signatures and dates, including '1797' and '1807').

(Handwritten Dutch text, likely a deed or tax record from 1797 or 1807, mentioning names like J. Lemker and W.G. Lemker.)

(Handwritten signatures and dates, including '1797' and '1807').

Mohabingsteeg

3 DE LATE MIDDELEEUWEN EN DE NIEUWE TIJD

3.1 Inleiding

In Epse-Noord zijn historische elementen zoals boerderijen, akkers, wegen, een brink en een dijk nog zichtbaar in het landschap. Hun oorsprong is terug te voeren tot de periode van de volle en late Middeleeuwen.

Vanaf de dertiende eeuw brachten de mensen steeds meer veranderingen aan in het natuurlijke landschap. De grootschalige ontginningen ter vergroting van het akkerareaal, het in gebruik nemen van de bosrijke beekdalen en het ingrijpen in de waterhuishouding door de aanleg van wettingen en dijken, zijn hier voorbeelden van. Machthebbers zoals de verscheidene geestelijke instellingen, de lokale adellijke families en de opkomende steden vormden de drijvende kracht achter deze vernieuwingen. De drang naar macht en het consolideren ervan, vond zijn weerslag in het ontstaan van territoriale eenheden zoals bisdommen, parochies, graafschappen, marken en steden.

De plaatsnaam Epse komt voor het eerst voor in een oorkonde uit 1195, waar een zekere Arnouldus van Epse wordt genoemd.¹ Deze man van lokale adel trad tevens op als getuige bij een overeenkomst in 1207 waarin werd besloten dat de Sint Nicolaas- of Bergkerk in Deventer een eigen parochie zou vormen en de grenzen van deze parochie werden in de oorkonde vastgelegd.² Vanaf dat moment behoorden de bewoners van Epse-Noord tot de parochie van de Bergkerk, maar bestuurlijk en juridisch gezien vielen ze nog steeds onder het graafschap Zutphen. Het graafschap Zutphen, dat vanaf de elfde eeuw historisch bekend is, kent zijn ontstaansperiode waarschijnlijk al in de achttiende eeuw.³ Een graaf was in die tijd een bestuurlijk ambtenaar van de Karolingische koning. Na het instorten van het Karolingisch rijksgeslag in de negende eeuw ontstond er

tijdelijk een machtsvacuüm waarin koninklijke ambtenaren, zoals graven, hun ambtsgebieden als persoonlijk bezit gingen beschouwen. In de tiende eeuw zaten de 'Duitse' keizers van het huis Lotharingen weer stevig in het zadel en schonken hun bezittingen volop aan de bisschoppen die vaak familie of leenman waren. Op deze wijze kwam in 1046 het koninklijke Deventer in bezit van de bisschop van Utrecht, waarmee diens positie ten opzichte van de lokale adel werd versterkt. Daarentegen maakte het graafschap Zutphen, dat oorspronkelijk eveneens een koninklijk bezit was, zich in de dertiende eeuw los van de Duitse keizer en ging op in het grotere graafschap en vanaf 1339 hertogdom Gelre. De ontstane machtsgebieden van enerzijds de bisschop en anderzijds de graaf van Gelre kwamen in de late Middeleeuwen regelmatig met elkaar in conflict. Het onderzoeksgebied Epse-Noord maakte deel uit van de grensstreek tussen de twee territoria.

3.2 Enken, kampen en de marke Epse en Dommer

Zoals eerder beschreven werden op de hoge en vruchtbare delen in het landschap de akkers aangelegd. Deze werden aangeduid met de termen 'enk' en 'kamp'. In Epse-Noord komen vooral kampontginningen voor. Net ten zuiden van het onderzoeksgebied ligt de Epser enk. Het kenmerkende aan deze landbouwgronden is dat ze door mensenhand zijn ontstaan. Aanvankelijk was er genoeg goede grond en mest om aan de vraag naar landbouwproducten te kunnen voldoen, maar in de dertiende eeuw vond er een omslag plaats. Mede als gevolg van een groeiende bevolking in de steden, ontstond behoefte aan meer landbouwproducten en kwam een ontginningsoffensive tot stand. Op grotere schaal dan voorheen werden bossen gekapt en in akkers omgezet. Daarnaast raakten de bestaande akkers op de arme zandgronden relatief snel uitgeput, omdat ze door de intensivering van de landbouw niet meer enige tijd braak

¹ Oorkondenboek Sticht Utrecht (OSU) deel I nr. 526.

² OSU deel I nr. 573.

³ Groothedde, 1999, 16.

konden liggen. Verder zorgde een verhoogde neerslag, een gevolg van de ontbossing, voor een uitspoeling van de vruchtbare humus uit het bovenste deel van de bodem.⁴ De bemesting in de vorm van dierlijke mest en bosstrooisel was niet meer voldoende voorradig om de nieuw aangelegde- en de oude uitgeputte akkers ervan te voorzien. Om het gebrek aan mest op te lossen, werden op de tot dan toe woeste gronden, de heidevelden en de beekdalen, hu- musrijke plaggen gestoken. Die werden vervolgens in de potstal van de boerderij gebracht en na bemesting door het vee op de akkers uitgereden. Deze intensieve, maar succesvolle manier van bemesten, zorgde ervoor dat de akkers tot soms wel meer dan een meter werden opge- hoogd, waardoor het reeds bestaande reliëf werd ver- sterkt.

Het verschil tussen enken en kampen ligt vooral in de omvang van het akkerareaal en de ouderdom. Enken zijn grote complexen bouwland die vaak het gezamenlijk bezit van de boeren vormden. Elke boer bewerkte afzonderlijk een deel van de enk. Een kamp is daarentegen een meestal jonge kleinschalige ontginning, uitgevoerd door één boe- renfamilie. Het kon voorkomen dat kampen werden aange- legd op laaggelegen natte gronden⁵ die in eerste instantie minder geschikt waren voor de akkerbouw, maar door de plaggenbemesting werden verbeterd. Ook op de geïsoleerd liggende dekzandkoppes in de beekdalen werden deze kampen aangelegd.

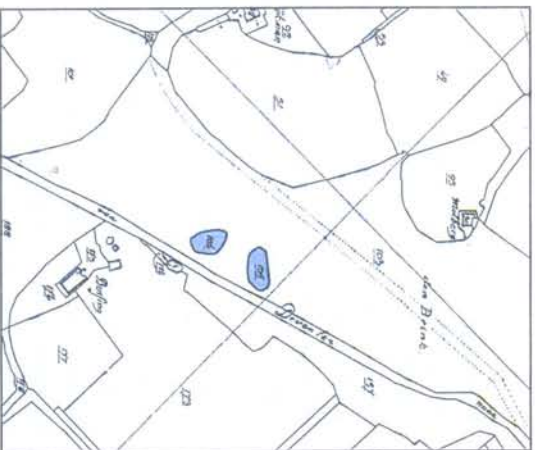
Door de aard van het landbouwsysteem ontstond er een grote druk op de ruimte en met name op de woeste gron- den en de bossen. De uitgestrekte heidevelden leverden de zo noodzakelijke plaggen voor de bemesting van de akkers en vormden samen met de schaarse groengronden, zoals de wei- en hooilanden, het belangrijkste weideareaal. Als direct gevolg van de hierboven geschetste ontwikkelingen ontstond in de late Middeleeuwen de marke-organisatie. De marke was uitsluitend een burenoorganisatie van geërf-

den van grondeigendom. De burens of boeren die van ouds- her gebruiksrechten bezaten op de gemeenschappelijke gronden, sloten zich aaneen tegen lieden die deze rechten niet bezaten en wel wilden verkrijgen. Alleen de erven die ten tijde van de oprichting van de marke bestonden, kregen het gebruiksrecht van de gemeenschappelijke gronden, het zogeheten waardeel. Zo bepaalde de marke voor elk ge- waard erf hoeveel plaggen er op de heide mochten worden gestoken, hoeveel dieren op de weiden en heide mochten grazen en hoeveel hout er in de bossen mocht worden gekapt. Als gebied werd de marke vaak omgeven door na- tuurlijke grenzen, zoals beken of vochtige gebieden. De grenzen van Epse-Noord lagen binnen de marke Epse en Dommer. Het markegebied strekte zich uit tot de Dortherbeek in het noorden, de Dommerbeek in het zui- den, de IJssel in het westen en het landgoed Dorth in het oosten. In Epse-Noord behoorden de boerderijen Olthof, Azink en Klein Bussink tot de gewaarde erven in de marke. Het aantal gewaarde erven in een marke bleef eeuwenlang constant, maar de groep ongewaarde erven kon variëren. De marke-organisatie die uit de eigenaren en pachters van de gewaarde erven bestond, zag er aanvankelijk streng op toe dat nieuwkomers geen gebruikmaakten van de woeste gronden, of dat ze illegaal een huisje bouwden binnen de markegrenzen. Vanaf de zeventiende eeuw werd het beleid soepeler en liet men wel nieuwkomers toe, zei het mond- jesmaat. Deze ongewaarde nieuwkomers die katers of keu- ters werden genoemd bewoonden de kleine boerderijen, de zogeheten *katersteden*. Veel van de jonge kampong-ingen waren het werk van deze nieuwste bewoners van de marke. Op de minst goede gronden liet de marke nieuwe ontginningen toe.

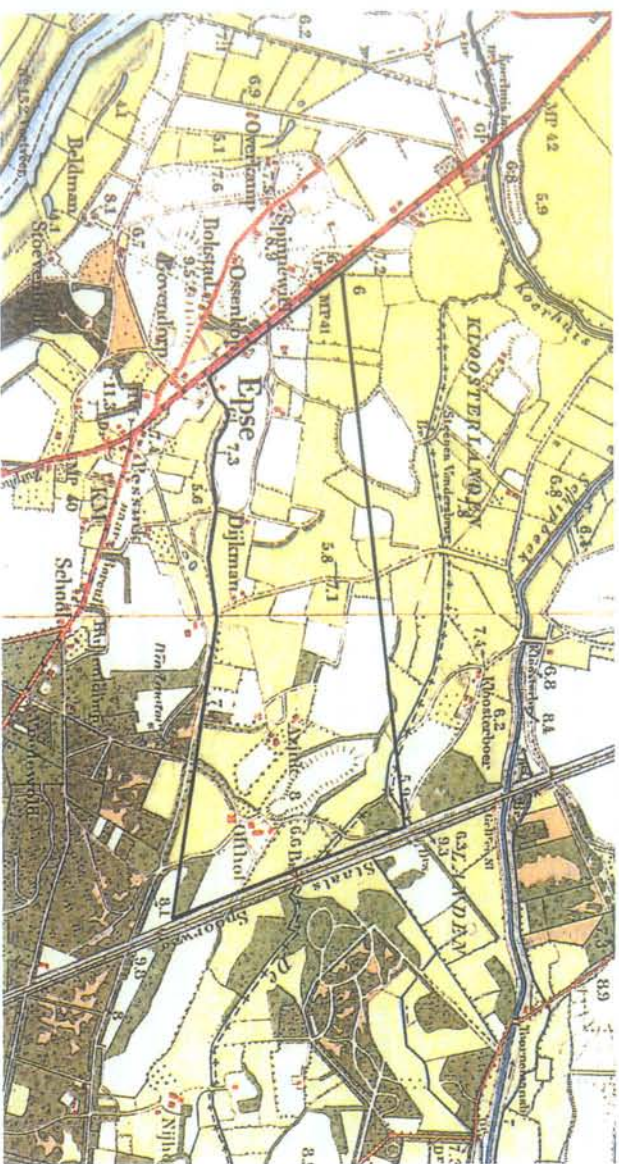
De belangrijkste taak van de marke Epse was het beheren van de gemeenschappelijke gronden. Het weiden van koei- en, paarden en schapen gebeurde, zeker vanaf de zestiende eeuw en mogelijk al eerder, gemeenschappelijk. Daartoe

⁴ Spek 1996.

Abt. 51
Kadastrale minuut 1832, uitsnede van de brink en omgeving, met de twee vennen (blauw) nog aanwezig.

Abt. 52
Uitsnede van een kaart uit de historische atlas waarop het landschap uit de periode tussen 1850 en 1900 is te zien. De lichte delen zijn de oude bouwgronden, de enken en de kampen. De lichtgroene delen zijn de laaggelegen gebieden waar de gras- en hooilanden lagen. In de zuidoostoek van de kaart liggen de nieuw aangeplante bossen (donkergroen) die op de voormalige heidevelden werden aangelegd. Tussen de bossen is sporadisch nog een stukje heide (roze) te zien.

stelde de marke Epse twee schutters aan die ervoor zorgden dat het vee binnen de eigen weiden bleef, het illegale vee werd geweerd en de eigenaren ervan beboet. In het Epser markeboek staat beschreven dat in 1666 twee brinkschutters werden aangesteld, een zekere Gerrit op Cruckenlant en Lucas Buitenkamp.⁵ Deze mannen zorgden ervoor dat de koeien en de schapen van de gewaarde Epser erven op de Epser brink bijeenkwamen en van daaruit werden de kudden, de zogeheten veedriften, naar de verschillende weidegronden gedreven. De brinkschutters werden door de marke betaald en ontvingen een deel van de boetes die over het illegale vee werden geheven.

In vroegere tijden was een brink een verzamelplaats van het vee in een marke of in een dorp. Het was een laaggelegen met gras begroeide plek die aan de rand van het weideareaal lag. Een brink had de vorm van een trechter waarvan het smalle uiteinde in de richting van de veedrift lag, de weg waarlangs het vee, met name schapen, naar de weidegrond werd gebracht.⁶ Op de kadastrale minuut van 1832 is de plek van de Epser brink terug te vinden (afb. 51). De brink was gelegen aan het eind van de Molbergsteeg en had een driehoekige vorm waarvan het smalle deel in oostelijke richting naar de uitgestrekte heidevelden van de marke Epse liep. Tevens liep er een weg van de noordwestelijke hoek van de brink naar het weidegebied in de Epser Weerden. Deze weilanden lagen aan de IJssel en werden waarschijnlijk alleen in de zomermaanden gebruikt. Elk gewaard erf in de marke Epse had recht op een aantal koevelden op de Epser Weerden. Op de brink die aan de zuidwestzijde afgebakend was door de Waterdijk, lagen eertijds twee vennen die als drinkwaterplek voor het vee dienst deden. Na de verdeling van de markegronden, gedurende de negentiende eeuw, zal de brink als verzamelplek voor het vee in de marke in onbruik zijn geraakt.⁷

Het onderhoud van de wegen, de Waterdijk en het schoonhouden van de Dortherbeek behoorde tot het begin van de

⁵ De Graaf, 1955, 62.

⁶ Mondelinge mededeling T. Spek, Wageningen. Zie ook Houting, 1981, 66.

⁷ Dhr. en mevr. Kruit, Bathmen, voormalige bewoners in Epse-Noord, kenden de naam brink voor dit perceel nog.

negentiende eeuw ook tot de taken van de 'buurgenoten' van de marke. Na 1811 werden deze zaken door de nieuw gevormde gemeenten overgenomen.

Door de aard van het laatmiddeleeuwse landbouwsysteem en de daaruit voortvloeiende marke-organisatie ontwikkelde zich een cultuurlandschap waarvan iedere centimeter in gebruik was. Het land was opgedeeld in hooi- en weidelanden met name in de beekdalen, relatief kleine bouwlanden op de hoge dekzandgronden en grote arealen heide op de dekzandplateaus. De boerderijen kwamen tijdens de expansieperiode van de dertiende eeuw aan de rand van het akkerareaal te liggen en bleven daar sindsdien staan, mede als gevolg van het duurzame bouwen op poeren in plaats van ingegraven palen. Er trad gedurende de veertiende tot negentiende eeuw een stabilisering van het nederzettingenpatroon en het landschap op (kaart 11, blz. 89). Tot aan het begin van de negentiende eeuw, toen werd besloten het eeuwenoude instituut van de marke op te heffen, veranderde het landschap niet-ingrijpend. Reeds in de achttiende eeuw gingen stemmen op om veranderingen aan te brengen in het bestaande landbouwsysteem, dat nog steeds was gebaseerd op de plaggenbemesting. De vernieuwende ideeën over hoe de landbouw er zou moeten uitzien, kwamen vooral uit de besturende klasse in de steden. Rijke Deventenaren zoals onder andere de notabelen W.H. Cost, S.J. Bruce en M.E. Houck zaten in commissies die voor de markeverdeling moesten zorgen. Opvallend is wel dat dezelfde heren na de markeverdeling van 1828 de grootste grondbezitters in de marke Epse en Dommer zijn geworden.⁸ Dat hier sprake is geweest van een belangenverstrengeling lijkt voor de hand te liggen. Zo verwierven bovengenoemde notabelen het grootste deel van de uitgestrekte heidevelden van de marke, doordat ze gewaardeerden kochten en kwamen de geërfden er bekaaid van af. Met de komst van de nieuwe eigenaren en de vernieuwende ideeën in de landbouw kwam een geleidelijke verande-

ring van het landschap totstand. Heidevelden werden langzamerhand omgezet in bossen, akkers en graslanden. De grote schaapskudden die op de hei graasden en voor de mest zorgden, behoorden tot het verleden. Gedurende de negentiende eeuw vond er een transformatie plaats van intensieve schapenteelt naar rundveehouderij. Doordat de groengronden in de beekdalen beter werden ontwaterd, ontstond er goed gras- en weideland waar koeien konden grazen. Tot de komst van de kunstmest aan het eind van de negentiende eeuw, was vee in welke vorm dan ook noodzakelijk om de bouwlanden te kunnen bemesten. Na de markeverdeling namen de koeien langzaam de rol van de schapen over.⁹

Op de historische topografische kaart zijn de eerste aanwijzingen van de verandering in het landschap na de verdeling van de markegronden te zien (afb. 52). De heidevelden, die werden omgezet in bos en grasland, maakten de grootste veranderingen door. Doordat in Epse-Noord weinig

AKKERMAALSHOUT.
Mr. G. E. JORDENS.
Notaris te Deventer, zal ten huize van
A. DUJM aldaar, op Zaterdag den
13den April 1878, des voormiddags
ten half elf uren, in het openbaar
verkoopen:

**Op het Erve AZINK, in Epse
onder Gorsel.**

1. Voorste gedeelte der Grootte Bosch.
2. **Onder den Huize BANNINK,
Gemeente Diepenveen.**
3. Kampingsakmpje of Tolgakter, Hoogenkamp
en Pereboomstuk op *Bannink*.
4. Kampingsakmpje en 'tjoonksbree, Kosterstuk en
Maremaat van *tjoonk*.
5. De Keuter en Hoolmaat van Aarnink, op
Elmerink

Afb. 53

Advertentie voor de verkoop van hout op Azink.
Bron: SAD, Deventer Courant.

⁸ De Graaf, 1955, 81.

⁹ Ten Hove, 1998, 108.

heide aanwezig was bleven de landschappelijke veranderingen in het onderzoeksgebied beperkt. Wel zijn uiteindelijk de houtsingels, die vroeger akker-maashout werden genoemd, grotendeels verdwenen. De houtsingels lagen langs de akkerpercelen en dienden om de gewassen te beschermen tegen het loslopende vee (afb. 53).

3.3 Het wegennet

3.3.1 De Molbergsteeg

Eén van de historische verbindingswegen in Epse-Noord is de Molbergsteeg (afb. 54a). De huidige zandweg was een deel van de middeleeuwse verbindingsweg tussen de steden in het graafschap Zutphen en de stad Deventer (kaart 10, blz. 88). De landweg werd met de aanleg van de rijksweg A1 abrupt afgesneden en buigt sindsdien af richting het oosten om te eindigen op het bedrijventerrein Kloosterlanden. Ten tijde van het laatmiddeleeuwse tolhuis werd de weg Tolhuisstraat genoemd. Deze naam was zeker tot het begin van de negentiende eeuw nog in gebruik als Tollersstraat (afb. 54bc).¹⁰

De aller vroegste naam van de weg is waarschijnlijk *Hunnepersteeg* geweest. Vanaf de stad Deventer liep de straat in zuidelijke richting langs het klooster Ter Hunnepe over de Dortherbeek met de stenen brug langs het tolhuis en de boerderij de Pessink het graafschap Zutphen in.¹¹ De stenen brug over de Dortherbeek vormde in de late Middeleeuwen en in de nieuwe tijd de grens tussen Overijssel en Gelderland.

Reizigers en handelaars die uit zuidoostelijke richting de stad Deventer wilden bereiken, kregen te maken met de natte en soms onbegaanbare zones van de beekdalen van de Dorther- en Schipbeek. De twee beken waterden af op een oude IJsselarm die om de Bergweide heeft gelopen. De Tolhuisstraat volgde de kortst mogelijke route door de

periodiek onbegaanbare beekdalen (kaart 9, blz. 87). Uit de Deventer stadsrekeningen blijkt dat de weg op Deventer grondgebied veelvuldig onder water stond en veel reparatiewerk behoeft. In het Gelderse gedeelte zal het niet veel anders zijn geweest. Voor het onderhoud van de weg, die in tijden van wateroverlast met hout en zand werd bedekt, waren onder andere de buren van de marke Epse verantwoordelijk.¹²

Afb. 54a
Kaartuitsnede kadastrale minuut 1832 met
daarop de Molbergsteeg (bruin) en de
Dortherbeek (blauw).

¹⁰ Verpondingskaart gemeente Gorssel uit 1807, RAG, inv.nr. 66, toegang 0873.

¹¹ Kuik, 2001, 2.

¹² Kuik, 2001, 9.

Afb. 54b
Verpondingskaart van de gemeente Gorssel uit 1807.

Afb. 54c
Uitsnede verpondingskaart 1807 van de gemeente Gorssel. Met daarop de Tollerstraat, de huidige Molbergsteeg.

Afb. 55
De zandweg de Molbergsteeg. Tot in de zeventiende eeuw de belangrijkste handweg vanuit het graafschap Zutphen naar de stad Deventer. Aan de rechterkant van de weg voor de bommenrij stond ooit het Gelderse tolhuis. Ter hoogte van deze plek zal de slagboom hebben gestaan.

¹³ Kulk, 2001, 4.

¹⁴ Mondelinge mededeling fam. Meijer, Deventer.

¹⁵ Huis Dorth was een havenzathe die in de veertiende eeuw op de huidige locatie werd gebouwd. Het geslacht Dorth is vermoedelijk ouder.

De weg raakte in het begin van de achttiende eeuw in onbruik en de functie werd overgenomen door de hoofdweg tussen Zutphen en Deventer die al een tijdje bestond en waarvan de huidige Kletterstraat nog een restant is. Het in onbruik raken van de Tolhuisstraat en daarmee ook het tolhuis, zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met het wegvallen van het klooster Ter Hunnepe na de Tachtigjarige Oorlog. In de zeventiende eeuw krijgt het tolhuis bij de Koerhuisbeek de meeste passanten te verwerken en werd het tolhuis in de Tolhuisstraat een marginale post die in het begin van de negentiende eeuw verdween. Vanaf dat moment had de naam Tolhuisstraat geen betekenis meer en deze veranderde aanvankelijk in Malberg, genoemd naar de locatie van een katerstede annex tolhuis en werd later verbasterd tot Molbergsteeg.¹³ De weg is altijd een zandweg gebleven en kronkelt, door wilgen geflankeerd, langs de oude akkergronden (afb. 55). Dat wateroverlast in Epse-Noord nog altijd een rol speelt, blijkt uit de overstroming van de Molbergsteeg in 1993.¹⁴ De oorzaak ligt bij het verlaat waar de Dorthbeek de Schipbeek in stroomt. Als deze het water niet aankan, dan stroomt het naar de laaggelegen delen, waaronder de Molbergsteeg.

3.3.2 De Molendijk

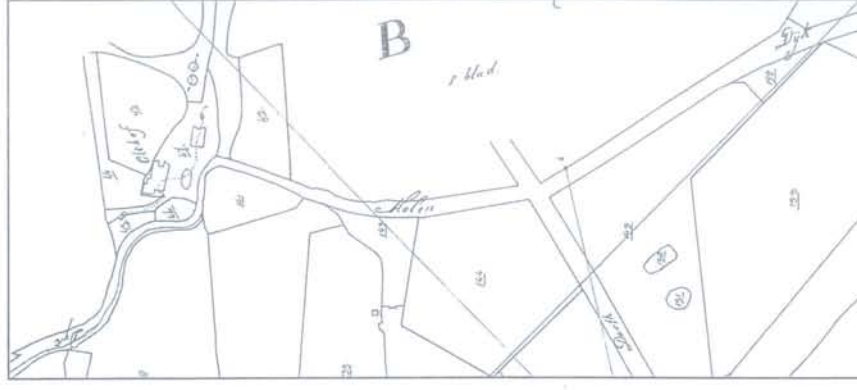
De Molendijk was een weg die de verbinding vormde tussen het oostelijker aan de Dorthbeek gelegen Huis Dorth en de stad Deventer.¹⁵ De weg liep langs de boerderij de Olthof en het klooster Ter Hunnepe. Op de verpondingskaart van 1807 van de gemeente Gorssel zijn de wegen van voor de markeverdeling goed waar te nemen (afb. 54b). De Molendijk werd aangelegd op de grens tussen de akkergronden en de heide. De huidige Dorthweg volgt hetzelfde traject tot aan de Olthof. Rond 1800 liep in tegenstelling tot de huidige situatie, de weg echter niet recht door in de richting van de Pessink, het tegenwoordi-

ge restaurant De Rozentuin, maar boog af naar de boerderij de Olthof. De huidige Olthoflaan bestond toen nog niet. De Molendijk (afb. 56) liep verder door het beekdal van de Dortherbeek naar een brug, die dichtbij de huidige schutsluis moet hebben gelegen. Aan de noordkant van de Dortherbeek lag het kleine stukje weg naar Ter Hunnepe dat vroeger de Molendijk heette. De molen van het klooster moet de naam aan de dijk hebben gegeven. In een later stadium, zoals op de kadastrale kaart van 1832 is te zien, werd de weg verlegd en liep in zuidelijke richting door het pas aangeplante Epser bos. Nadat de molen van Ter Hunnepe in onbruik raakte, had de naam geen betekenis meer en veranderde uiteindelijk in Olthoflaan. Wanneer het weggetje door het beekdal en de brug over de Dortherbeek zijn verdwenen, is niet geheel duidelijk. De oudste levende bewoners van Epse-Noord hebben de verbinding niet gekend.

3.3.3 De Waterdijk

Een prominent historisch landschapselement in het onderzoeksbied is de Waterdijk, waarvan de oudste vermelding teruggaat tot in het midden van de vijftiende eeuw.¹⁶ Het is echter waarschijnlijk dat de dijk ouder is. Vanaf 1350 vermelden de Deventer stadsrekeningen regelmatig dijkdoorbraken en overstromingen in de omgeving van de stad. Aangezien het bronnenmateriaal uit die periode schaars is, is het niet duidelijk of dit vóór 1350 ook al plaatsvond. De geconstateerde vernatting van het klimaat uitte zich in ieder geval in de veertiende eeuw door ernstige overstromingen van de IJssel.¹⁷ De Waterdijk, die met het westelijke uiteinde grenst aan de Zutphense weg en in oostelijke richting eindigt in het Epser bos, werd waarschijnlijk reeds in veertiende eeuw aangelegd om zo het achterliggende akkerland van de Epser enk te beschermen tegen het rijzende water van de IJssel (afb. 57). De Waterdijk in Epse-

Afb. 56a
Uitsnede kadastrale minuut 1832 met daarop de Molendijk, de huidige Olthoflaan.

Afb. 56b
Uitsnede verpondingskaart 1807 van de gemeente Gorssel. Met daarop de Molendijk.

¹⁶ Van Doorninck, 1857, 93.

¹⁷ Gottschalk, 1971.

Noord was slechts een onderdeel van de Waterdijk die om de marke Epse en Dommer lag.¹⁸ De andere bekende delen van de Waterdijk, die op de verpondingskaart uit 1807 te zien zijn, lagen bij de IJssel om het westelijke deel van de Epser Enk te kunnen beschermen (afb. 54b). Een ander deel lag bij het dorp Gorssel in het zuiden van de marke. Onduidelijk is of in vroeger tijden de Waterdijk een onafgebroken dijk was, of dat in de tussentijdge delen gebruik kon worden gemaakt van de natuurlijke hoogten in het landschap. De dijk was in eigendom van de marke en het was de taak van de buren van Epse, die de dijk waarschijnlijk hebben gefinancierd en gebouwd, om deze te onderhouden. Het aanleggen van hoofden en kribben in de IJssel om de stroom van de IJssel te corrigeren, zodat de Epser buren minder problemen met het water zouden krijgen, werd eveneens door de marke betaald en mogelijk ook uitgevoerd. Het water van de IJssel is voor de Epser boeren altijd een probleem gebleven. Het was nog tot ver in de negentiende eeuw hun taak om de dijk te onderhouden. Enkele bewoners van Epse-Noord weten dat in het in 1926 even heel spannend werd of de Waterdijk het wassende water zou kunnen tegenhouden. De Epser *noorders* moesten toen op de dijk wachtlopen om de veiligheid in het oog houden. Gelukkig konden ze na enkele slapeloze nachten met droge voeten huiswaarts keren.¹⁹ Na de opsplitsing van de marke kwamen alle wegen, dijken en beken in bezit van de gemeente Gorssel en werden de onderhoudstaken overgenomen. Of de dijk vanaf zijn ontstaan tevens als weg, zoals nu het geval is, heeft gefungeerd is onduidelijk.

3.4 De vier oudste boerderijen

3.4.1 De Olthof

De boerderij de Olthof (kaart 8, nr. 33) ligt aan de hui-

dige Olthofaan in het oostelijk deel van het onderzoeksgebied. De boerderij met schuur staat op het midden van de hoge smalle rug die aan het beekdal van de Dortherbeek grenst (afb. 58). De tendens dat vanaf de dertiende eeuw de boerderijen aan de rand van het akkerareaal komen te liggen, zodat al het potentiële akkerland optimaal in gebruik kon worden genomen, is bij de Olthof niet waar te nemen. In het geval van de Olthof was een verplaatsing naar de rand ook niet mogelijk, omdat deze plekken te veel last hadden van periodieke overstromingen. Zodoende ligt de boerderij op de hoge droge rug, omringd door lagergelegen nattere delen. Opvallend is wel dat de boerderij op het laagste punt van deze hoge rug werd gebouwd.

De huidige boerderij is noordwest-zuidoost georiënteerd en behoort tot het hallenhuisstype (afb. 59). De oorspronkelijke driebeukige plattegrond van de boerderij was rechthoekig en had een afmeting van 20 x 14 m. Hiermee is de afmeting vrijwel gelijk als die van de boerderij uit de twaalfde eeuw, die 40 m noordoostelijk werd opgegraven. De middenbeuk, oftewel de deel, lag onder nok en in de zijbeuken was plaats voor het vee. Wonen en werken speelden zich af onder één dak. Later werden stal- en woongedeelte door een bakstenen brandmuur van elkaar gescheiden. De draagconstructie van de boerderij bestond uit zes elkenhouten ankerbalkgebinten, waardoor boven de middenbeuk een grote tasruimte voor het hooi werd gecreëerd.²⁰ Het zadeldak had in tegenstelling tot nu aan beide korte zijden een wolfseind en was geheel met riet bedekt.²¹ Aanvankelijk bestonden de wanden uit met leem bestreken vlechtwerk en werden later vervangen door baksteen. De grootschalige 'versteening' van boerderijen vond waarschijnlijk pas in de achttiende eeuw plaats.²² De huidige voorgevel is op grond van het metselwerk en de vorm van de vensters omstreeks 1850 te dateren. Op de

¹⁸ De Graaf, 1955, 73.

¹⁹ Mondelinge mededeling fam. H.J. Kamperman, Epse.

²⁰ De gestroken of gehakte telmerken dateren de boerderij op zijn vroegst in de zeventiende eeuw, zie Bloemink & Boer, 2001, 34.

²¹ Wolfseind is een afgeschuinde kant aan de korte zijde van een dak.

²² ...

kadastrale minuut van 1832 is aan de noordwestzijde van de voorgevel nog een aanbouw te zien.²³ In 1872 werd het bedrijfsgebouwe verlengd met een extra gebint, waardoor de boerderij met ongeveer 6 m werd vergroot. De uitbreiding van de stal- en zolderruimte gaf de mogelijkheid om meer hooi op te slaan en een groter aantal koeien te houden. Deze schaalvergroting weerspiegelde de bloei in de Nederlandse landbouw tussen 1840 en 1880.²⁴ In de achtergevel werd de onderschoer, een nis of portiek, geplaatst (afb. 61b). Op de kadastrale minuut van 1832 is te zien dat de boerderij ook vóór de verbouwing van 1872 een onderschoer bezat. Over de functie van de onderschoer, die altijd in de achtergevel is te vinden, zijn de meningen verdeeld. Hij zou bedoeld zijn om te kunnen schuilen en om gereedschap droog op te hangen, maar dat kan evenzogoed in de boerderij zelf gebeuren. Misschien was het een manier om de grote houten staldeuren te beschermen tegen de weersinvloeden en in het geval van de Olthof de koude oostenwind enigszins buiten te houden. In oorsprong zijn onderschoeren waarschijnlijk in de zeventiende eeuw te dateren.²⁵ Een sluitsteen met inscriptie werd in 1872 in de boog boven het onderschoer aangebracht. De initialen van de toenmalige eigenaren Derk Jan Kloosterboer en Hermina Hendrika Nieuwenhuis sieren de sluitsteen (afb. 61a).

Doordat in het midden van de negentiende eeuw het woongedeelte werd vergroot, ontstond er een ander boerderijtype, het *krukhuis*. De aanbouw aan de voorgevel die op de kadastrale minuut van 1832 nog zichtbaar was, werd waarschijnlijk tijdens deze verbouwing afgebroken. In het verbouwde woongedeelte bracht men een grote boezem-schouw aan. De achterwand van de schouw werd voorzien van tegels waarop een motief van paarse bloempotten was geschilderd. Te midden hiervan zijn aan weerszijden van

Afb. 57

Een luchtfoto uit 1950 waarop de Waterdijk (oranje) te zien is. De sterk verkavelde percelen zijn de bouwlanden. De donkere delen zijn de graslanden. Bron: Topografische Dienst Emmen.

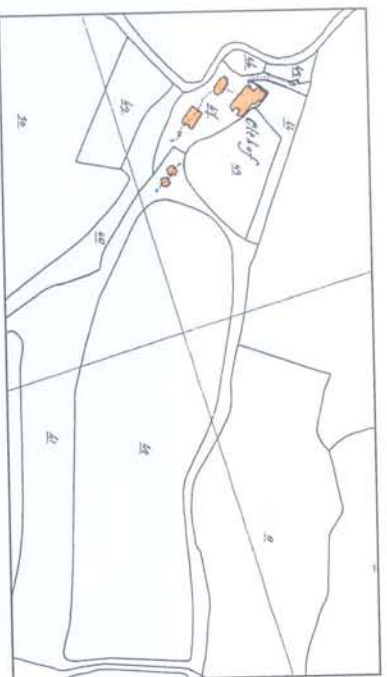

²³ De vorige eigenaar Wassink constateerde tijdens het graven van een sleuf voor een gasleiding dat aan de noordwestzijde van de Olthof een oude bakstenen muur ligt die aan de boerderij vastzat, precies zoals op de kadastrale minuut van 1832 is te zien. Het is mogelijk hier te maken met een zogenaamde herenkamer. Het aanbouwen van een mooie kamer aan de boerderij is een verschijnsel dat in de zeventiende eeuw opkomt.

²⁴ Bieleman, 1987, 210 - 215.

²⁵ Van Prooije, 1984, 85 en Hagens, 1992, 48.

Afb. 58
Uitsnede van de kadastrale minuut van 1832 met daarop de boerderij de Olthof.

Afb. 59
Luchtfoto situatie 2001. In het midden is de boerderij de Olthof te zien.
Bron: Photo Holland, Teuge.

de stookplaats tegels met handgeschilderde vogels in een kooi te zien (afb. 60). In de rechter helft van de schouw werd een houten kastje in de muur verwerkt. Oorspronkelijk was hier een ijzeren brandkast gestuurd waarin belangrijke papieren achter slot en grendel werden opgeborgen. Wonderlijk is wel dat een brandkast zo dicht op het haardvuur - en later de kachel - werd geplaatst. Het geeft echter ook aan dat de schouw een belangrijke plek was in de boerderij. Tegen de scheidingmuur tussen stal en woongedeelte bevonden zich twee bedsteden van waaruit de boer door een klein raampje op de stal keek en zo het vee in de gaten kon houden.²⁶

Ten zuidwesten van de boerderij staat een stenen schuur. De constructie van de schuur bestaat uit vier ankerbalkgebinten die van naaldhout zijn vervaardigd. Het gebruik van naaldhout wijst op een datering van de schuur in de achttiende of negentiende eeuw.²⁷ Tot de oorspronkelijke opzet van de schuur behoorde een inpandig bakhujsje met een broodoven.

Uit een akte van 1811 is bekend dat de Olthof destijds twee schuren bezat. Dit wordt bevestigd door de kadastrale minuut uit 1832 en de historische topografische kaart tussen 1865 en 1911. De tweede stenen schuur die onderdak bood aan veertig paarden is niet meer aanwezig en moet rond 1920 zijn afgebroken.²⁸

Op het erf staat een wagenloods die voor een groot gedeelte werd opgebouwd uit de eikenhouten onderdelen van enkele hooibergen. Tot omstreeks 1950 waren op het erf van de Olthof twee eenroedige en één vierroedige kapberg nog in gebruik (afb. 62). Het ongedorste graan of het hooi dat als wintervoer voor het vee diende, werd in de kapbergen opgeslagen. De opslag van hooi of graan in bergruimten naast de standaardvoorraad op de zolder van de boerderij betekende dat men meer is gaan produceren.²⁹ Dit is

²⁶ Mondelinge mededeling dhr. J. Wiltink, Harfsen.

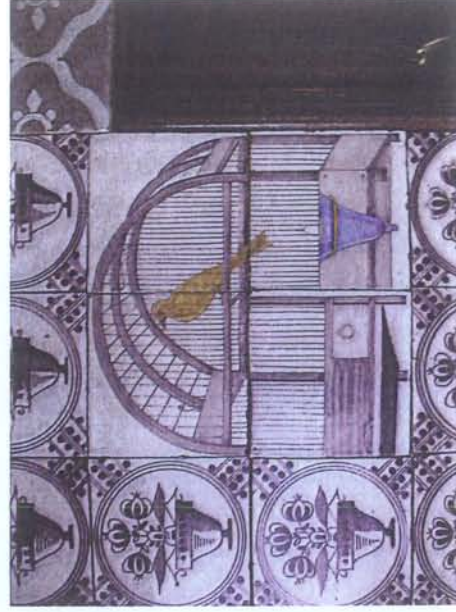
²⁷ Bloemink & Boer, 2001, 10.

²⁸ Mondelinge mededeling dhr. J. Wiltink, Harfsen.

een direct gevolg van de invoering van vernieuwde landbouwmethoden tijdens de achttiende en negentiende eeuw. Een betere afwatering van de beekdalen zorgde voor een grotere opbrengst van hooi.

Aan de zuidgevel van de Olthof heeft in het verleden een rosmolen gestaan. Dit inpandigte ronde gebouw was voorzien van een rad met aandrijfjas dat door paardenkracht werd aangedreven. Op de deel stond de machine die het graan dorste, met dezelfde kracht kon tevens de karnmolen worden bediend. In de oorlogsjaren moest tijdelijk worden teruggegrepen op de handkarn want paarden waren in die periode een schaars bezit. De rosmolen werd na de Tweede Wereldoorlog afgebroken en op de plek bouwde men een keuken en wasruimte.

De oudste historische vermelding van de Olthof is te vinden in twee oorkonden uit 1280.³⁰ Hierin werd de onenigheid over de toevoer van water naar de watermolens tussen enerzijds het klooster Mariënhorst/Ter Hunnepe en anderzijds de gebroeders Syderoves van de *Antiquam Curiam* beslecht. Het feit dat *Antiquam Curiam* de oude hof betekent, spreekt voor een identificatie met de huidige Olthof. Ook werd uit de oorkonde duidelijk dat de oude hof ten zuiden van de Dortherbeek moet hebben gelegen. Er is namelijk sprake van de oude Hunnepe (Dortherbeek) die tussen het land van het klooster en van de oude hof stroomt en niet mag worden vergraven. De ligging van het klooster iets ten noorden van de Dortherbeek is reeds lang bekend. Ten zuiden van de beek ligt alleen de boerderij de Olthof die in aanmerking komt als zijnde de plek van de oude hof (afb. 63). Overigens sluit deze historische vermelding goed aan bij de huisplattegrond uit de twaalfde eeuw. Pas in 1494 duikt de Olthof weer op in de bronnen. In het schattingsregister van het schoutambt Zutphen staat de Aldenhoff onder Epse en Dommer vermeld met als eigenaar het klooster Ter Hunnepe (afb. 64).³¹ In de

Afb. 60

Handgeschilderde paarse bloempottegels uit 1850-1900. In het midden is de vogelkooi met het kanariëpietje te zien. De tegel in de linkerhoek past niet in de afbeelding van de kooi. Naast de vogelkooi is een hoek te zien van het houten kastje waar vroeger een brandkast heeft gezeten.

Afb. 61a,b

(a) De initialen van Derk Jan Kloosterboer (1832-1887) en Hermina Hendrika Nieuwenhuis (1842-1929) op de sluitsteen boven de onderschoer. Zij trouwden in 1863, hun huwelijk bleef kinderloos. Na het overlijden van Derk Jan hertrouwde Hermina in 1888 met de Deventer slagter Harmen Sluyter. Dit echtpaar woonde niet op de Olthof maar in de Polstraat in Deventer. Tussen 1890 en 1914 pachtten achtereenvolgens de families H. en G. Kloosterboer de Olthof.

(b) De achtergevel van de Olthof waar in het midden de onderschoer of portaal is te zien. De staldeuren of baander liggen dieper in de boerderij.

³⁰ OSU nr. 2042/2052.

³¹ RAG, archief hertog van Gelre (0001), inv.nr. 1021A.

Afb. 62

Luchtfoto van de Olthof omstreeks 1950. Op het erf zijn de drie kapbergen te zien. Een vierroedige en twee eenroedige kap- of hooibergen.
Bron: archief oudheidkundige vereniging 'De elf marken', Harfsen.

Afb. 63

Uitsnede van de kaart van Johan van Wijck uit 1668. De Olthof is rechts onder in de kaart ten zuiden van de Dortherbeek getekend en het klooster Ter Hunnepe staat ten noorden van de beek afgebeeld.
Bron: RAO, Zwolle.

periode tussen 1280 en 1494 is de boerderij de Olthof in bezit gekomen van het klooster en dit bleef zo tot in 1811 toen al het kloosterbezit naar het Koninkrijk Nederland overging en een domeingood werd. Na het wegvallen van de Franse overheersing kon in 1813 Derk Olthof het erf met huis, twee schuren, twee bergen en ruim 18 ha land kopen.³²

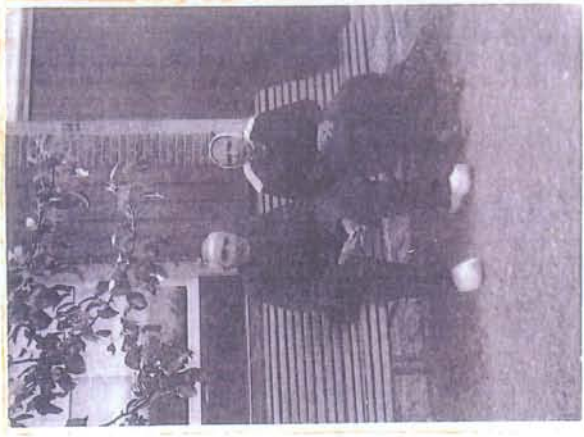
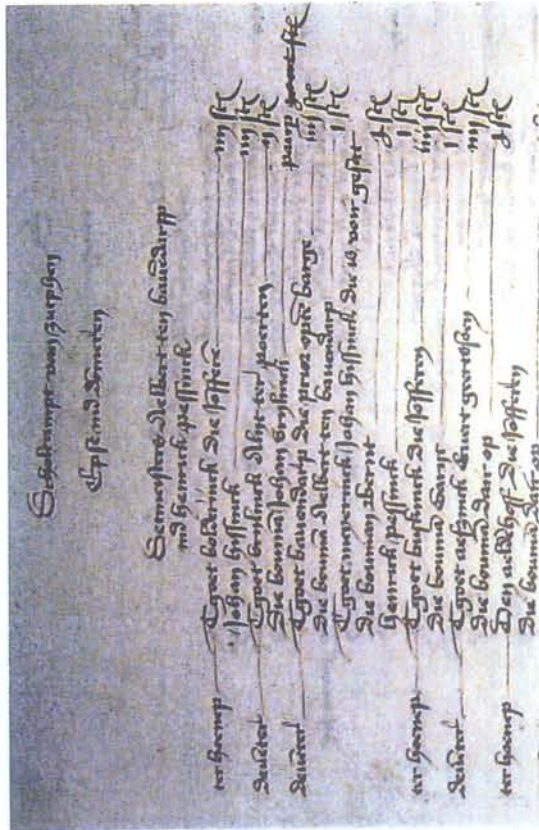
Bewoners van de Olthof zijn tot in de zestiende eeuw te traceren (afb. 67).³³ Genealogisch onderzoek bij boerenfamilies in Oost-Nederland is een ingewikkelde zaak door het feit dat nieuwe boerderijbewoners meestal geen eigen achternaam bezaten en de naam van de boerderij als hun familienaam gebruikten. De gemakkelijke naamsverandering maakt duidelijk dat de boerderijen eeuwenlang de vaste en blijvende elementen vormden in het middeleeuwse landbouwsysteem en dat daarentegen de boerderijfamilies slechts tijdelijke bewoners waren. Toen Hendrika Olthof in 1796 met Derk Kloosterboer huwde, vond deze traditionele naamsverandering niet meer plaats. Door de introductie in 1811 van de burgerlijke stand werden mensen verplicht een vaste achternaam te nemen. Met dit huwelijk verdween de familienaam Olthof, hoewel de boerderij tot vandaag de dag de naam is blijven dragen. De laatste eigenaren in de Olthofdynastie bleven kinderloos en na het overlijden in 1887 van Derk Jan Kloosterboer, de zoon van Hendrika Olthof, werd de boerderij gedurende 25 jaar aan verscheidene families verpacht (afb. 65). Na een openbare veiling in 1914 kon Hendrikus Haverkamp uit Warrsveld zich de nieuwe eigenaar van de Olthof noemen. Zijn kinderen hielden de Olthof tot 1976 in eigendom (afb. 66).

³² RAG, lijsten van verkopingen van geestelijke goederen.

³³ Dhr. T. Kloosterboer stelde de genealogische gegevens betreffende de boerderijfamilies in Epse-Noord ter beschikking.

Afb. 64

Het schattingsregister uit 1494 van het schoutambt Zutphen, met de vermelding van boerderijen uit Epse-Noord. Onderaan staat den Aldhoff (de Olthof) vermeld.

Afb. 66ab

Twee generaties Haverkamp. (a) Hendrikus Haverkamp (1866-1952) en Stevendje Spieker (1873-1959) gezeten bij de voorgevel van de Olthof omstreeks 1950. (b) Hendrika Stevedina Haverkamp (1904-1996) en Gradus van Zeijts (1907-1964) zitten voor de schouw met op de achterwand de reeds eerder genoemde tegels.

Bron: J. Wiltink, Harfsen.

VERPACHTING BIJ INSCRIFJVING,
voor den tijd van 6 jaren,
VAN

Het Boeren-Erve

OLTHOF,

gelegen in Epse onder Goresse, bestaande in een goed BOERENHUIS met twee SCHUREN, HOFGROND, BOUW-, WEL- en PLAGGROND, te zamen groot ongeveer 80 H. 31 A. 63 O.

Aanwijzing wordt gedaan door D. J. KLOOSTERBOER op Olthof, op den 7den, 9den, 11den en 18den Junij.

Inscripfvingsbrieven kunnen worden ingeleverd ten Kantore van den Notaris KLEIJN te Goresse, op **Weensdag 13 en Donderdag 14 Junij 1872**, van voormiddags 9 tot 's namiddags 2 uur.

Inlichtingen omtrent de verpachting geeft genoemden Notaris.

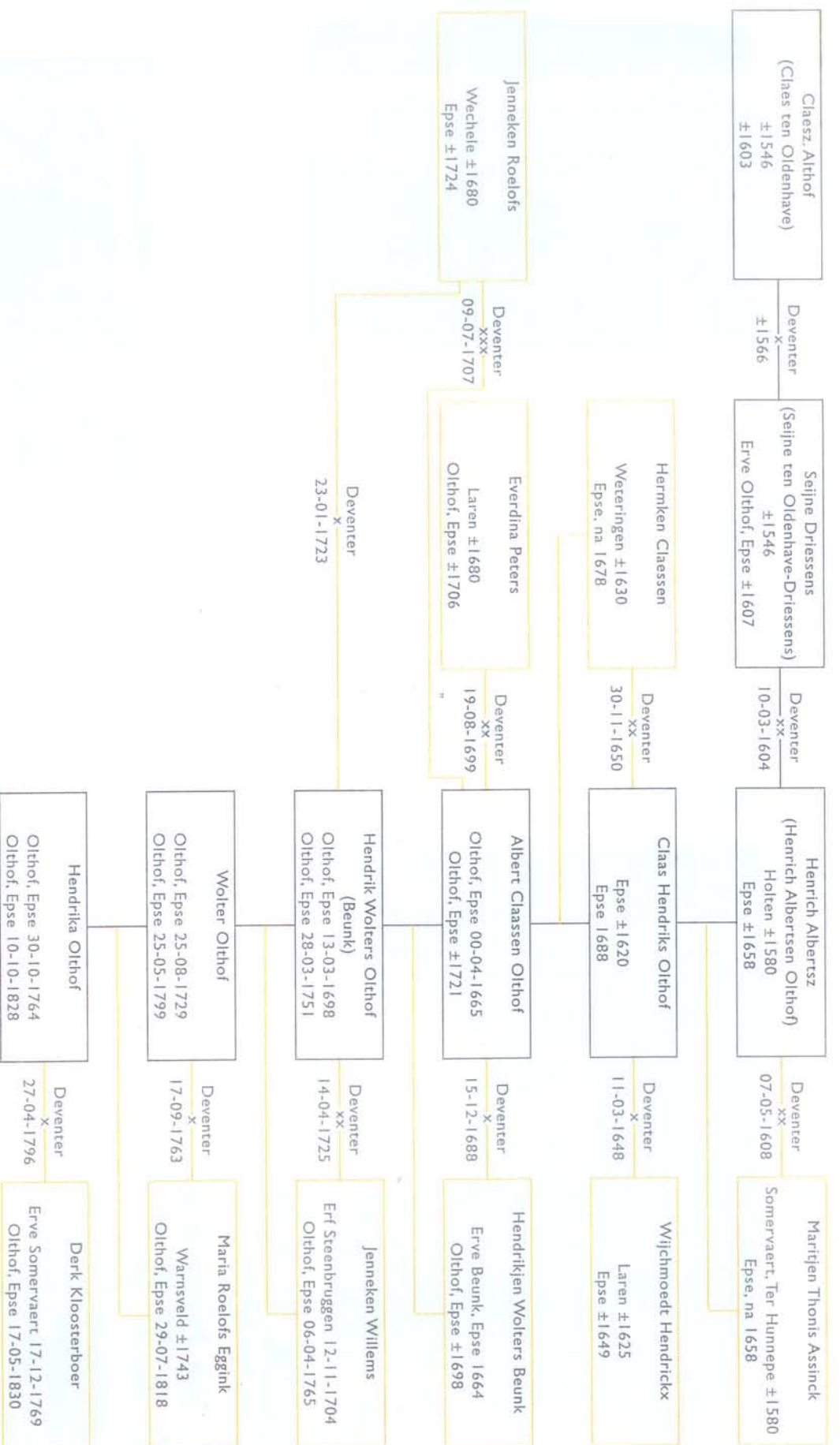
b

Afb. 65

Advertentie waarin de Olthof wordt verpacht. Waarom Derk Jan Kloosterboer zijn boerderij wilde verpachten is niet geheel duidelijk. Misschien was hij met 45 jaar niet meer in staat het bedrijf te runnen. Aangezien opvolgers ontbraken was verpachten wellicht de enige manier om de boerderij te laten voortbestaan.

Bron: SAD, Deventer Courant.

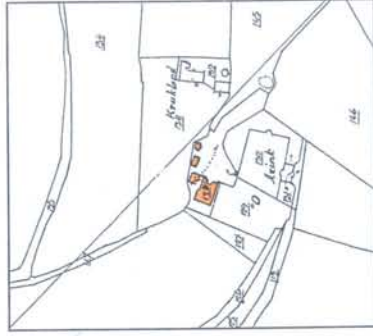

Atb. 67
Stamboom familie Olthof.
Bron: T. Kloosterboer, Deventer.

3.4.2 Azink

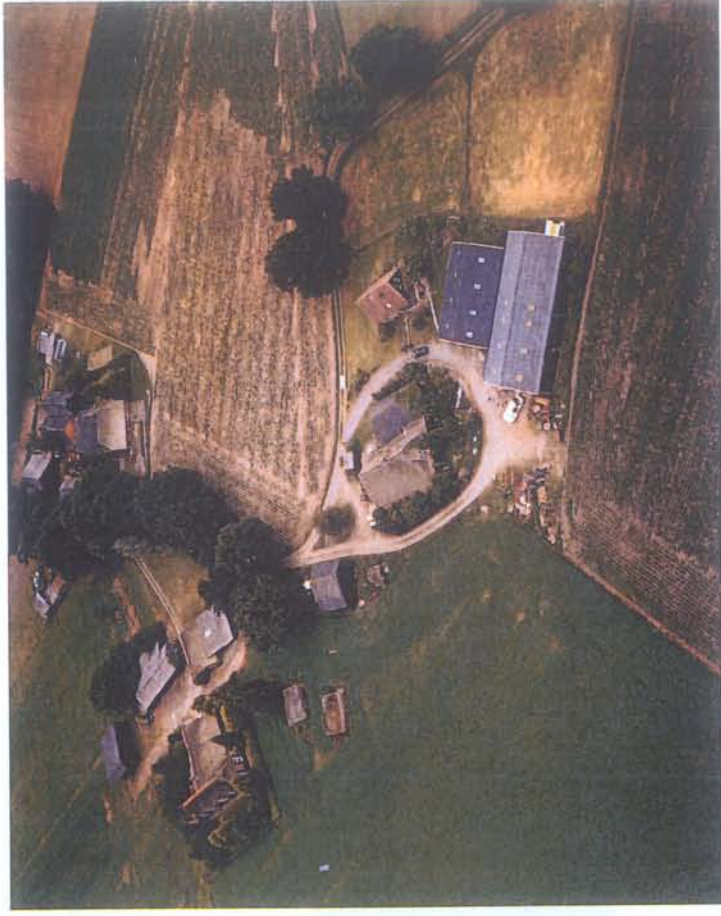
Boerderij Azink, ook wel bekend als Oud-Azink, ligt aan een doodlopende zijweg van de Dortherweg (kaart 8, nr. 34) en maakt deel uit van een cluster boerderijen waarvan het de oudste is (afb. 68).³⁴ De boerderij, die sinds 1994 niet meer wordt bewoond, ligt aan de zuidrand van een akker die 'de kamp' werd genoemd.³⁵ Het grondplan van de boerderij, met een afmeting van 18 x 14 m, was oorspronkelijk rechthoekig, had een driebeukige indeling en behoort tot het type van het hallenhuis. De constructie werd gevormd door vier eikenhouten ankerbalkgebinten met gesneden telmerken die de boerderij in ieder geval in de zeventiende eeuw dateren, een oudere datering valt echter niet uit te sluiten.³⁶ Het afgewolfd zadeldak was geheel gedekt met riet (afb. 69). Alle buitenmuren en de meeste binnenmuren waren in baksteen uitgevoerd. De grote staldeuren werden ooit vervangen door moderne schuifdeuren. Aan weerszijden zijn nog wel twee gietijzeren boogvensters aanwezig die voor het daglicht op de deel zorgden. Op de kadastrale minuut van 1832 is te zien dat de boerderij destijds een onderschoer bezat die nu niet meer aanwezig is (afb. 68).

Onder het oostelijke deel van de woonvertrekken bevindt zich een kelder. Deze behoort niet tot de oorspronkelijke bouw, maar is van latere datum. Van het interieur is de in een berging weggewerkte schouw nog prominent aanwezig. De achterwand van de stookplaats is afgewerkt met paar-se tegels met handgeschilderde geometrische en florale motieven uit de tweede helft van de negentiende eeuw.³⁷ In het rookkanaal van de schouw werden ooit twee smeedijzeren ringen bevestigd, bedoeld om vleeswaren te roken. Voordat men in het begin van de twintigste eeuw een houtkachel of fornuis in de schouw plaatste, maakte men gebruik van een open vuur dat brandde in een haardkuil met

Afb. 68a
Uitsnede van de kadastrale minuut van 1832 met daarop de boerderij Azink.

Afb. 68b
De cluster boerderijen aan de Dortherweg.
Op de voorgrond omsloten door een zandweg
ligt boerderij Azink.
Bron: Photo Holland, Teuge.

³⁴ Zo genoemd omdat iets ten zuiden van Oud-Azink in het midden van de negentiende eeuw een tweede boerderij werd gebouwd die ook Azink heette.

³⁵ Jansen op de Haar, 2000, 40.

³⁶ Bloemink & Boer, 2001, 20.

³⁷ Bloemink & Boer, 2001, 20.

een doorsnede van 40 cm en een diepte van 30 cm.³⁸ In de schouwmuur is nog steeds de ijzeren brandkast aanwezig die in een verkoopakte van 1876 wordt vermeld als zijnde het eigendom van de pachter.³⁹

De bakstenen schuur werd aan de westzijde in de lengterichting tegen de boerderij gebouwd en bestaat uit drie ankerbalkgebinten van populierenhout. Het aan beide zijden afgewolfd zadeldak is nu gedekt met grijze dakpannen, maar was daarvoor van riet voorzien. In de zuidgevel zijn de staldeuren geplaatst die aan weerszijden worden geflankeerd door een tweetal ronde gietijzeren vensters en twee stalramen. Op de kadastrale minuut van 1832 is de schuur nog niet aanwezig.

Aan de zuidoostzijde van het erf staan de restanten van een kapberg met enkele roede die diende om het gran of hooi op te slaan. Oorspronkelijk bezat de boerderij een tweede éénroedige kapberg die groter was. In de stalruimte van de boerderij was vroeger een karmmolen aanwezig die begin twintigste eeuw in onbruik raakte en werd afgebroken.

Afb. 69

De voorgevel van de boerderij en de schuur van Azink omstreeks 1935.

Bron: C. Ribbink-Kiëftenbeld, Zutphen.

³⁸ Mondelinge mededeling mev. C. Ribbink-Kiëftenbeld, Zutphen.

³⁹ SAD, notaris G.C.F. Coninck Westenberg, akte 2178,2185,2223 inv.nr. 493.

⁴⁰ RAG, archief hertog van Gelre (0001), invnr. 1021A.

⁴¹ SAD, archief Jordens, inv.nr. 476.

⁴² SAD, archief Jordens, inv.nr. 476.

⁴³ SAD, Deventer Courant 1848.

De oudste vermelding van het erf en goed Azink stamt uit 1494 en is te vinden in het schattingregister van het schoutambt Zutphen.⁴⁰ Als eigenaar wordt een zekere Evert Geertes, burger van Deventer genoemd. In een oorkonde van 1509 (afb. 70) ontslaat de hertog van Gelre de toenmalige eigenaar, de weduwe van Evert Geertes, van alle hofhorige plichten.⁴¹ In tegenstelling tot veel boerderijen in Epse die in bezit waren van het klooster Ter Hunnepe behoorde Azink tot het domeinbezit van de hertog van Gelre.

Azink werd in het begin van de zeventiende eeuw meerdere keren door en aan Deventer burgers verkocht. Waarschijnlijk werd de boerderij en het land door andere lieden gepacht en bewerkt.

In 1758 blijkt dat J. Lemker, de rentmeester van de Proosdij in Deventer, in bezit is van Azink en in 1797 vererfde hij het goed aan zijn zoon.⁴² Of de Lemkers ook daadwerkelijk op de boerderij hebben gewoond is niet duidelijk, maar waarschijnlijk is dat niet, omdat in 1848 bij de verkoop van het erf sprake is van een meier Barink die de boerderij zelf pachte of in dienst was van de familie Lemker.⁴³

Zeker is dat in 1831 de familie Barink op Azink komt wonen. Zoon Harmen was naast landbouwer ook godsdienstleraar. Aanvankelijk gaf hij les op de Hulle, een boerderij in de buurtschap Hoge en Lage Wateringen, het huidige Colmschate. Deze boerderij deed tot 1840 tevens dienst als kerk. Later onderwees hij in Epse. Een vast lokaal bestond niet in Epse. Daarom stelden verschillende boerderijen eenmalig ruimte ter beschikking. Azink zal eveneens als onderkomen hebben gediend. Voordat men lidmaat in de Hervormde Kerk werd moest eerst een examen worden afgelegd. Een voorwaarde om te kunnen trouwen was dat lidmaatschap, vandaar dat alle jongeren van 18 jaar en ouder in Epse catechese kregen van Harmen

Barink. Zelf trad hij in 1841 in het huwelijk met zijn buurmeisje en nichtje Hermina Krukkeland. Hun huwelijk bleef kinderloos en tot hun dood woonden ze vermoedelijk op Azink. Dat Harmen Barink een gewaardeerd persoon in de Epser gemeenschap was, bleek uit de aantekeningen in zijn dagboek (afb. 71). Bij zijn afscheid in 1876 werd Harmen bedolven onder geschenken van de naaste bureu.⁴⁴ Egbert Stormink, een neef van de Barinks, pachtte Azink tussen 1860 en 1877, waarna hij het kocht om het in 1881 weer van de hand te doen aan Gerrit te Borgel, de broer van de derde vrouw van zijn vader en tevens de echtgenoot van zijn blinde halfzuster. De geschiedenis van de nauw aan elkaar verwante families Stormink, Krukkeland en Barink bleef verbonden aan de erven Azink en Krukkeland (afb. 72).

Uit de verkoopakte van 1881 bleek dat Gerrit te Borgel naast de boerderij slechts 11 ha land van het destijds 27 ha grote goed Azink kocht. De overige grond ging naar andere boeren in Epse. Te Borgel, wiens huwelijk eveneens kinderloos bleef, verkocht in 1911 erf en goed Azink aan de familie Kieftenbeld uit Ter Wolde (afb. 73). Deze familie moderniseerde de boerderij aanzienlijk. Zo werden de hilden vernieuwd en de potstallen die nog aanwezig waren, vervangen ze door moderne grupstallen.⁴⁵ Tot in 1993 bleef het erf Azink in bezit van de familie Kieftenbeld.

Uit de genealogieën van de boerenfamilies blijkt telkens weer dat men binnen de eigen boerenstand een huwelijkspartner zocht. Deze huwelijkspolitiek hield de gesloten boerengemeenschap in stand, waardoor het bezit niet te zeer versnipperde en het binnen de familie bleef. Zodoende zijn veel van de oude boerenfamilies rondom Deventer in meer of mindere mate familie van elkaar. Het huwen binnen de eigen stand leefde ook nog bij de jongste generatie. De boerenjeugd uit Epse ging dan ook niet uit in de stad Deventer, maar trok naar een uitgaansgelegenheid in Bathmen, van die stadse lui moesten ze niets hebben.⁴⁶ Het

verschil in mentaliteit tussen mensen van het platteland en de stad bestond en bestaat nog steeds.

Wy kwiden van den graven Gerrit Hertoge van Gelre
 in ende graven van Zutphen, voer kint ende bekennen
 dat wy by onser vesel wilschit tot sanderlingen liden
 end ingentem ettelick onder sile ende frande, ende dinc
 dient ende gant ons tot onser wille bewijt, ende
 veert voer hem. Somme penninge die ons daer bekenen
 tot onser wille is bekent geyet ende geygedoden
 hebben, wyse ende geyf liden mit sile onder wesen,
 brief tot bekef. Althien negelacken bekenen veert
 geweten sanderlingen bynnen Deventer ende sere wren,
 dat sange liden ende giet tot sanderlingen in onser
 geyf liden van sanderlingen in ter sanderlingen van sile
 van alle sille hericheit end liden, dat ons dat vint.
 giet ons sanderlingen te sanderlingen, oft anders in sanderlingen
 is geyet tot sere sanderlingen, so dat de liden ende sere
 liden dat vint giet in sanderlingen, teen sanderlingen
 sanderlingen ende sanderlingen gebricken voer sere sanderlingen
 giet, onbekent van geyet, geen last van sanderlingen
 sanderlingen recht oft anders sanderlingen te sanderlingen in sanderlingen
 manieren, Bekentlic onser, onder liden ende sanderlingen.

Afb. 70

Fragment van een kopie van de akte waarin Karel, de hertog van Gelre de eigenaar van het erf en goed Azink ontslaat van de hofhorige plichten. Deze konden bestaan uit diensten die verricht moesten worden voor de heer van het domeingood. Tevens was de hofhorige verplicht goederen af te staan aan de heer.

⁴⁴ SAD, inv.nr. 01 a 96.

⁴⁵ Mondelinge mededeling mevr. C. Ribbink-Kieftenbeld, Zutphen. Hilden zijn de opslagruimten die zich boven de zijbeuken in een hallenhuus bevinden.

⁴⁶ Mondelinge mededeling mevr. C. Ribbink-Kieftenbeld, Zutphen.

1876 op den 1 Januarij werd de inder tussch
geschied van dankbaarheid, Alrij Weertj, Jauw, h
Kedung der Hoffsche geschieden. Kijgal t
Was ik op den 1 Kerstdag in mijn tepsaal onder
Gods Zegen moeg heiligen. — 1 Kondisont dan
bekeerd en heiligen te Dorsen, en d ingelien
van God, de aangenamste blissen: als verlyd-
1 Prachtig kachiel kamp en Stalen werden my
1 avonds den 31 Desember 1875 als van Laan-
aangebragt en geplaatst door E en J. Ploumont
van de twee Zegen van Jonckel op Waer stak.
Op den 1 Januari 1876 kwam De kets van Heiningen
Reet met den Ordeel D. sr. Kapelle Tuin 12. wie
en oradat de He. k v Heiningen my ompegte
voord had tegepveken, smking ik ut teamen ten
gelende (Eg als afgerandigen) van de laste waan
Kortwegly — 2 Prachtig theken 1 Ladaal 1 theek
koffy. Heeris met een theek 1 Prachtig theek
alles Prachtig door hem uitgesprak en geplaat.
Heerid en feren Vermarktung met inrige theek
weid ik vol in myn goned
Op maandags den 3 Januarij kwam myn smthant
Etske en de Blasen keds en klerluben —
de tweed gemaemde theek myn en theen theek
Pracent de doord van twee theek
Mag ik het dankbare gese van dat alles
smeken, en my hart bevaan van alle seelardes

Afb. 71abc

(a en b) Delen van het dagboek van Harmen Barink waarin hij beschrijft welke geschenken hij heeft ontvangen bij zijn afscheid als godsdienstleraar in 1876.

(c) Fragment uit hetzelfde dagboek waarin hij zijn huwelijk noteerde.

In 1883 voegt zijn echtgenote Hermina Krukeland zijn overlijden toe.

Bron: Gemeentelijk archief Gorssel.

En my te raman med redken gesul het goede
anielon — 1 insdag den 4 Januarij kellen
my 1 avonds het kersstellige de mramen
Smeulde gasting onthaldt — 3 dag een
won tel tot andere den den. etc. 1 kramen
uut mram den fect kramen hantem
one kramen.

1 In de... 1
de 1 Augustus trad ik in het 1 kramen
van de kramen te van kramen met
kramen met de kramen
De 1 kramen den kramen den kramen
de kramen kramen met de kramen
in de kramen kramen van de kramen
kramen en allen kramen in de kramen
kramen kramen in kramen
kramen kramen kramen kramen
Op den 1 kramen kramen kramen
kramen ik 1 kramen tot my de kramen
kramen kramen kramen kramen kramen
in myn kramen kramen kramen kramen
1 kramen kramen kramen kramen kramen
1 kramen kramen kramen kramen kramen
1 kramen kramen kramen kramen kramen
1 kramen kramen kramen kramen kramen
1 kramen kramen kramen kramen kramen
1 kramen kramen kramen kramen kramen

c

b

Heden overleed tot mijne diepe droefheid, in den onderdom van ruim 75 jaren, mijn innig geliefde echtgenoot **HARM BARINK**, in leven godsdienst-onderwijzer alhier.

Wed. **H. M. BARINK**—
KRUKKELAND.

Esse, 4 Maart 1888.

Heden ontsliep zacht en kalm onze geliefde tante en behuwdtante **HERMANNA KRUKKELAND**, weduwe van wijlen **HARMEN BARINK**, in leven Oatcoltiseormeester te Esse.

Uit aller naam,
E. STORMINK.

Esse, 12 Febr. '88.

Afb. 72

Overlijdensadvertenties uit de Deventer Courant. Bron: SAD.

Afb. 73a

Jan Kieftenbeld (1863-1956) en Jacoba Dokter (1863-1940) omstreeks 1930, zitten naast de houtkachel die in de schouw geplaatst is. Achter hun is het fornuis te zien dat tegen de tegelwand staat. Links van Jan Kieftenbeld hangt de brandkast waarin de waardevolle papieren waren opgeslagen.
Bron: C. Ribbink-Kieftenbeld, Zutphen.

Afb. 73b

De tweede en derde generatie Kieftenbeld op Azink. Jan Kieftenbeld (1892-1960) en Gerritje Brinkman (1901-1983) met hun dochter Jacoba Kieftenbeld. Jacoba woonde met haar gezin tot 1993 op Azink.
Bron: C. Ribbink-Kieftenbeld, Zutphen.

3.4.3 Klein Bussink

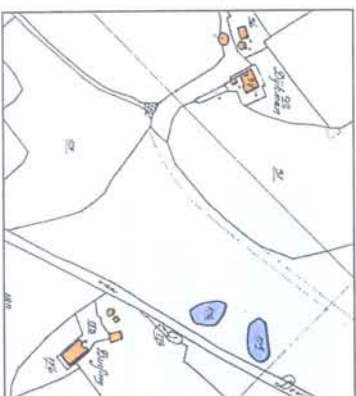
Het erf en goed Klein Bussink is op een markante plek in het cultuurlandschap gesitueerd (kaart 8, nr. 35) en ligt op een buitendijkse verhoging (afb. 74). Hoewel de boerderij op een verhoging ligt, heeft wateroverlast de bewoners toch parten gespeeld.

De oorspronkelijke boerderij had een rechthoekige plattegrond met een afmeting van 14 x 14 m (afb. 75). De driebeukige constructie bestaat uit vier eiken ankerbalkgebinten die gesneden telmerken vertonen. Hierdoor is een datering in de zestiende of zeventiende eeuw mogelijk. In het woongedeelte werd vermoedelijk reeds in de zeventiende eeuw een vijfde gebint geplaatst. Aan de noordzijde werd onder het vergrote woongedeelte een kelder van grote bakstenen gebouwd, mogelijk sloopstenen van verwoeste gebouwen uit de nabije omgeving zoals het tolhuis, de Sint Anthoniskapel en het klooster Ter Hunnepe. Het gebruik van grote bakstenen beperkte zich tot de kelder wat wellicht betekent dat de muren nog in vlechtwerk waren opgetrokken en pas in de achttiende eeuw werden vervangen door bakstenen. In de achttiende eeuw werd het woonhuis aan de zuidoostzijde verbreed en in baksteen uitgevoerd, waardoor het hedendaagse uiterlijk ontstond. Getuige de sluitsteen met het jaartal 1870 die in de achtergevel werd gemetseld, is destijds het stalgedeelte uitgebreid en kreeg de achtergevel toen zijn huidige aanzien.⁴⁷ Het interieur van het woongedeelte werd beheerst door een enorme schouw met aan één zijde de plek waar eens de bedstede was. Oorspronkelijk sierden blauwe en paarse tegels met bloempotmotief de achterwand van de schouw. Deze werden tijdens een latere versmalling van de schouw verwijderd. Voordat men een fornuis in de schouw plaatste, bevond zich in de grond een kuil waarin een open vuur werd gestookt. Het op hout gestookte fornuis heeft tot zeker in de Tweede Wereldoorlog dienst gedaan en vele

⁴⁷ Bartels, Appels & Bloemink, 2000, 17 - 19.

Afb. 74

Uitsnede van de kadastrale minuut van 1832 met daarop linksboven de boerderij Klein Bussink of Dijkman, rechtssonder Bussink of Groot Bussink.

Afb. 75

Klein Bussink vanuit de lucht. De oude boerderij is linkssonder op de foto te zien.

Bron: Photo Holland, Teuge.

OT-arbeiders die in de omgeving te werk waren gesteld, kwamen bij de familie Jansen pap eenen.⁴⁸ Ten noorden van de boerderij staat de losstaande baksteen schuur met een afgewolfd zadeldak die vroeger met blauwe dakpannen was bedekt (afb. 76). In de schuur bevond zich oorspronkelijk een aardappelkelder en een bakhuis. Op de kadastrale minuut van 1832 is ten westen van de boerderij een oudere schuur te zien. De huidige schuur dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de negentiende eeuw en werd waarschijnlijk door de familie Roeterdink gebouwd nadat zij in 1876 het erf kochten. Evenals de oude schuur zijn ook de twee kapbergen die ooit op het erf ten westen van de boerderij stonden, niet meer aanwezig.

In de rekeningen van het klooster Ter Hunnepe wordt het erf Klein Bussink vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw vermeld als bezit van het klooster.⁴⁹ In een oudere oorkonde uit 1572 is sprake van een erf Groot Bussink, dit doet vermoeden dat er toen eveneens al een Klein Bussink moet zijn geweest.⁵⁰ In het schattingsregister van 1494 wordt alleen een Bussink vermeld. Dit is hetzelfde erf dat reeds in 1266 door een Zutphense rechter aan Ter Hunnepe werd geschonken en tot 1810 in het bezit van het klooster is gebleven.⁵¹ Tussen 1494 en 1572 moet een afsplitsing hebben plaatsgevonden, waarbij het logisch lijkt dat het kleine Bussink een nieuwe stichting is geweest. Een aantekening in het markboek van Epse uit 1550 geeft wellicht enig inzicht in het ontstaan van het tweede erf Bussink. De priorin van Ter Hunnepe verklaarde dat Bussink, meier van het klooster, op den 'Hoogen Enk' een huis had gebouwd om zijn toevlucht te nemen in watersnood en dat het huis daar sindsdien had gestaan. Hierregen maakten de geërfden van de marke bezwaar en eisten van de priorin het huis van Bussink af te breken.

⁴⁸ Mondelinge mededeling mevr. M. Krijt-Jansen, Bathmen. De Duitse Organisatie Todt (OT) had tegen het einde van 1944 de beschikking over ruim 1 miljoen arbeiders, bestaande uit dwangarbeiders en krijgsgevangenen. Zij moesten onder slechte omstandigheden op grote schaal bouw- en graafwerkzaamheden voor het nazi-regime verrichten.

⁴⁹ Rijksarchief Zwolle (RAZ), rekeningen Ter Hunnepe.

⁵⁰ Wubbe, 1931, nr. 598, 317.

⁵¹ RAG, archief Hertog van Gelre, Invnr. 1021A, Wubbe, 1931, nr. 30, 137.

De priorin was het daar niet mee eens, maar stemde er uiteindelijk toch mee in. Uit niets blijkt dat het afbreken daadwerkelijk heeft plaatsgevonden.⁵² Ervan uitgaande dat het nieuwe huis Bussink is blijven staan, zou gezien de reden van de bouw - de watersnood - het huidige Klein Bussink hiervoor niet in aanmerking komen, aangezien dit buitendijks ligt. Een meer voor de hand liggende plek om ten tijde van wateroverlast een toevlucht te zoeken, is ten zuiden van de Waterdijk, daar waar het huidige Groot Bussink ligt. Mogelijk moet het oudste Bussink op de plek van Klein Bussink worden gezocht en niet zoals men zou verwachten bij Groot Bussink. Een tweede argument hiervoor zijn de combinaties van namen die in de rekeningen van Ter Hunnepe in het begin van de zeventiende eeuw optreden. Daarin wordt tussen 1622 en 1628 de namen 'Albert op Olde Bussink nu Nulandt' en 'Tonnis Egberts op Nulandt off Cleine Bussinck' genoemd. Het oude Bussink wordt klein genoemd. Het derde argument is de grootte van de twee erven. Uit de verkooplijsten van 1811 blijkt dat beide erven vrijwel even groot waren wat betreft het weide-, akker- en bosareaal.⁵³ Dus van een groot en klein erf in oppervlakte was geen sprake. Misschien werd het huidige erf Groot Bussink in het verleden beter beheerd dan het erf Kleine Bussink en kon het groter worden dan het aanvankelijk was.

Overigens is bij veel Epsenaren de boerderij aan de Waterdijk helemaal niet bekend als Klein Bussink, maar als Dijkman. Dit is echter een naam die pas eind achttiende eeuw opduikt. De hovenier van Ter Hunnepe, 'Jan in 't Klooster' bemande de boerderij eind achttiende eeuw. Later werd hij Jan Klein Bussink of Dijkman genoemd.⁵⁴ Na zijn dood in 1807 trouwde zijn weduwe met Teunis Koldewij die Klein Bussink pachtte. Nadat het voormalige kloosterbezit in 1810 in handen was gekomen van het Koninkrijk Holland werd in 1813 de

Deventer rechter W.H. Cost eigenaar van zowel Klein als Groot Bussink. Ten tijde van deze transactie bestond het erf Klein Bussink uit een huis, schuur, schaapschot, berg, bakhuis, bos, hof-, weide- en bouwland, tezamen ongeveer 20 ha groot. Voor de markeverdeling waren de schaapskudde die op de heidevelden graasden en voor wol en mestzorgden, een belangrijke factor in de landbouw. De vermelding van het schaapschot is hier getuige van.

Vanaf 1816 pachtte de familie Roeterdink het erf Klein Bussink en in 1876 kon de boerderij voor f 12.000,- door de pachtersfamilie worden gekocht uit de nalatenschap van W.H. Cost.⁵⁵ Door het huwelijk van Harmina Roeterdink-Rietman, de weduwe van Albert Jan Roeterdink met de weduwnaar Antoni Jansen uit Bathmen, belandde Klein Bussink of Dijkman uiteindelijk in handen van de familie Jansen en dat bleef tot 1984 het geval (afb. 77).

Het boerenbedrijf is nog steeds in werking en richt zich vooral op de paardenfokkerij.

Afb. 76

De voorgevel van de boerderij (links) Klein Bussink en de vrijstaande schuur omstreeks 1935. Bron: M. Krijt-Jansen, Bathmen.

⁵² De Graaf, 1955, 70.

⁵³ VMORG, 47.

⁵⁴ RAG, archief scholtambt Zutphen 254.

⁵⁵ Not. Jw. L. Vroom in Deventer akte 668, inv.nr. 102.

3.4.4 Krukkeland

Krukkeland maakt deel uit van de cluster boerderijen (kaart 8, nr. 36) die aan de doordlopende zijtak van de Dortherweg ligt (afb. 78). De oorspronkelijke boerderij bestond evenals de andere boerderijen uit een driebeukig rechthoekig gebouw waarin woon- en stalgedeelte waren ondergebracht, het zogeheten hallenhuis (afb. 79). Drie of vier elken ankerbalkgebinten met een afmeting van ongeveer 14 x 12 m vormden de basisconstructie. Het afgevolgde zadeldak bezit nog de originele rietbedekking. Zowel het woon- als stalgedeelte werden in de afgelopen eeuwen meerdere keren vergroot. Het middelste deel van de voorgevel behoort waarschijnlijk tot de vroegste fase van de boerderij aangezien de bakstenen uit de late zeventiende eeuw dateren. In de achttiende eeuw werd aan het oostelijk deel van de woonruimte een stuk aangebouwd en het dak werd doorgetrokken, hierdoor kreeg de boerderij het uiterlijk van een krukhuis. Eind negentiende eeuw werd aan de westelijke zijde de woonruimte vergroot, waardoor de vorm van een T-huis met twee volwaardige wooneenheden ontstond (afb. 80). De verbouwing aan het einde van de negentiende eeuw is herkenbaar aan de machinaal vervaardigde bakstenen. Deze uitbreiding wordt bevestigd door de kadasterkaart van 1832 waarop de westelijke uitbouw nog niet aanwezig is (afb. 78).

Uit de pengaten van de stalgebinten valt te herleiden dat dit deel van de boerderij minstens twee keer, vermoedelijk aan het eind van de negentiende eeuw, werd vergroot. Toen werd ook de huidige bakstenen achtergevel gebouwd waarin zich eens de oude bander bevond. Deze werd in recente tijd vervangen door moderne verschuifbare staldeuren.

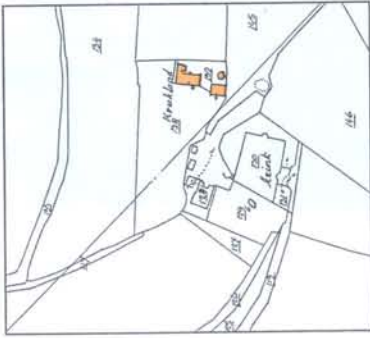
In het oudste deel van de voorgevel bevinden zich de ingekraaste initialen van voormalige boerderijbewoners.⁵⁶ Vrijwel zeker behoren ze toe aan Albert en Hermanna

Afb. 77
De familie Jansen omstreeks 1935 met op de achtergrond de voorgevel van boerderij Klein Bussink. V.l.n.r. Antonie Jansen (1899-1976), Harmina Jansen-Roeterink (1890-1965), Manna Maria Jansen (1929), Jan Jansen (1920) en Teunis Herman Roeterink (1914).
Marie Jansen huwde in 1953 Lammert Krijt en zij zetten het boerenbedrijf voort.
Bron: M. Krijt-Jansen, Bathmen.

⁵⁶ Tijdens de bouwhistorische verkenning uitgevoerd door W. Bloemink en P. Boer van Bureau Lantschap werden deze initialen opgemerkt.

Afb. 78
Uitsnede van de kadastrale minuut van 1832 met
daarop de boerderij Krukkeland.

Afb. 79
Krukkeland vanuit de lucht. Bron: Photo Holland, Teuge.

57 Bloemink & Boer, 2001, 25. De ankerbalken werden versierd met 'biljoenen' die eindigen in 'kapelletjes', een dateringkenmerk voor zestiende en vroege zeventiende eeuw.

Krukkeland die in 1783 als pas getrouwd paar aan hun gezamenlijke toekomst op Krukkeland begonnen (afb. 81).

Het interieur van de oudste woning bestaat uit twee woonkamers die beide een schouw bezitten. De grootste schouw bevindt zich in het centrale deel van de oorspronkelijke boerderij. Deze dateert, getuige de paarse met lofvaasjes versierde achterwandtegels, uit circa 1850.

Onder het oudste woongedeelte ligt de kelder: Deze is vanaf de deel toegankelijk. De zoldering van de kelder bestaat uit gemetselde troggewelven en is voorzien van een met zwarte en gele plavuizen afgewerkte verhoging. Hierop stonden vroeger de voorraadpotten. Op het erf, ten zuiden van de boerderij, staat een bakstenen schuur met een rieten zadeldak voorzien van twee wolfseinden. De eiken ankerbalkgebinten die de constructie van het driebeukige gebouw vormen, vertonen een opmerkelijke versiering die specifiek is voor de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw.⁵⁷ Aan de buitenkant van de schuur is deze vroege datering niet af te lezen want de bakstenen muren zijn uit de negentiende eeuw of jonger. Op de kasterkaart van 1832 staat op dezelfde locatie een schuur. Een datering van de schuur in de zestiende eeuw is nauwelijks denkbaar aangezien de boerderij niet ouder dan de zeventiende eeuw is. Mogelijk dat de gebinten van elders kwamen en hier werden hergebruikt.

Aan de oostzijde van de boerderij werd tegen het stalgedeelte een karnhuis gebouwd. Het plaatsen van een karnmolen had alles te maken met de veranderende bedrijfsvoering in de negentiende eeuw. De rundveestapel werd aanzienlijk uitgebreid en de boeren legden zich toe op het produceren van boter en kaas. Dit werd tot het begin van de twintigste eeuw thuis gedaan. Rond 1900 vormden de boeren coöperaties. De melk werd bij de boeren opgehaald en naar de melkfabriek gereden. Zodoende werden in de loop van de twintigste eeuw de karnmolens overbodig.

Afb. 80
Boerderij Krukkeland omstreeks 1950 met het zicht op de voorgevel met de twee uitbouwen waardoor een T-huis ontstond. Achter de boom is het stralgedeelte van de boerderij te zien. Bron: H.J. Kamperman, Epse.

Afb. 81
Achttiende eeuwse graffiti. De initialen van Albert Krukkeland (1751-1814) en Hermanna Krukkeland (1753-1800), ingekrast in de bakstenen voorgevel van de boerderij.

De karnhuisjes werden afgebroken of kregen in het geval van Krukkeland een andere bestemming. Op het erf van Krukkeland stond aanvankelijk één en later twee kapbergen. De twee bergen stonden in verband met de periodieke wateroverlast niet gunstig, maar een betere plek was niet voorhanden (afb. 4a).

In de rekeningen van het klooster Ter Hunnepe komt in 1628 de naam van de voerman en dagloner Jan Crukkelant, voor het eerst voor. Dezelfde Jan betaalde in 1631 pacht voor de hofstede waarmee het erf Krukkeland werd bedoeld.⁵⁸ Ook het verpondingskohier van 1646 vermeldt Kruckenstede, dat in bezit is van Ter Hunnepe.⁵⁹ Tot aan het eind van de zeventiende eeuw werden Jan en Gerrit Krukkelant als timmerlieden van het klooster verscheidene keren genoemd. Het lijkt dat de vroeg-zeventiende-eeuwse boerderij een eigen stichting was van het klooster bedoeld voor het onderbrengen van haar werknemers. Krukkeland was destijds niet meer dan een katerstede, een kleine ongewaarde boerderij.

In 1706 trok Jan Lamberts met zijn gezin vanuit een woning in het Hunneperbos naar Krukkeland. Jan Lamberts, die als timmerman in dienst was van het klooster, werd de stamvader van de familie Krukkeland. Zijn nazaten woonden tot het midden van de negentiende eeuw op de boerderij. Van de opvolgende generaties bleef telkens de oudste zoon op de boerderij wonen en was behalve landbouwer tevens timmerman in dienst van het klooster.

In het begin van de achttiende eeuw ging het de familie Krukkeland niet voor de wind. Op verzoek van de abdiss van Ter Hunnepe leverde de buurman van de Olthof rogge aan het veertien personen tellende, armoedige gezin Krukkeland.⁶⁰ Wellicht werd in deze periode, met hulp van het klooster de boerderij vergroot, om alle gezinsleden een plek te geven. Na een moeizame start ging het in de loop van de achttiende eeuw, gezien de vergrotingen van

⁵⁸ RAO, rekeningen Ter Hunnepe.

⁵⁹ RAG, Verpondingskohier 1646, hierin staan de grondbelastingen vermeld.

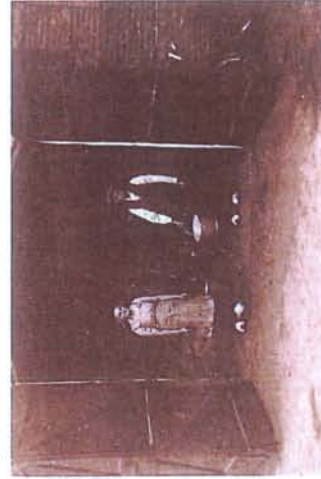
⁶⁰ RAO, rekeningen Ter Hunnepe.

de boerderij beter met de familie. Ten tijde van de verkoop van de geestelijke goederen van Ter Hunnepe in 1811 stond Krukkeland nog steeds bekend als katerstede. Het erf behelsde een huis, schuur en berg. De grond bestond uit bos, hof, bouw- en weideland, tezamen 11 ha groot. Albert Krukkeland was destijds als pachter in staat om het erf te kopen.⁶¹ Zijn oudste zoon Albert trouwde een boeren- dochter en vertrok naar haar boerderij de Hulle in Lage Weteringen. Hierdoor werd Janna Krukkeland, de oudste dochter, erfgenaam van het bezit. Daar kon ze niet lang van genieten want na een kortstondig huwelijk met Albert Stormink overleed ze in 1845. Met haar stierf deze tak van de familie Krukkeland uit. Albert Stormink hertrouwde nog twee keer en zijn laatste vrouw, Hendrikje te Borgel, erfde in eerste instantie de boerderij. Eind negentiende eeuw ontstond de situatie dat minstens drie aan elkaar verwante echtparen tegelijkertijd op Krukkeland woonden. In deze periode zal besloten zijn om het westelijke deel van het woonhuis te vergroten, waardoor twee separate woningen ontstonden. Ook de tweede kamer met schouw in het oudste woonhuis zal bestemd zijn geweest voor een van de drie echtparen of voor de weduwe Hendrikje, want na haar hertrouwen leefde ze nog vijftien jaar alleen op Krukkeland. Na haar overlijden in 1900 nam de oudste zoon uit haar eerste huwelijk met Albert Stormink de boerderij over. Deze Johan Stormink huwde zijn nicht Johanna Stormink en dit oude kinderloze echtpaar vroeg aan hun burens de familie Kamperman, of ze bij hen kwamen wonen om voor hen en de boerderij te zorgen (afb. 82). In 1942 was het zover en ging de familie Kamperman met twee zoons naar Krukkeland (afb. 83). Enige tijd later in 1954 kochten zij de boerderij van Johanna Stormink, waarna uiteindelijk hun oudste zoon het bedrijf voortzette (afb. 84).⁶²

Afb. 82
Johan Stormink (1861-1946) en
Johanna Stormink (1877-1956).
Bron: familie H.J. Kamperman, Epse.

Afb. 83
Ouders Kamperman die in 1942
met hun kinderen naar boerderij
Krukkeland trokken. Ze zijn bezig
met melken en staan in het
stalgedeelte van de boerderij.
De foto is omstreeks 1950
gemaakt.
Bron: familie H.J. Kamperman,
Epse.

Afb. 84
Hendrik Jan Kamperman omstreeks 1942. Op de
achtergrond zijn de twee éénroedige hooibergen van
boerderij Krukkeland te zien.
Bron: familie H.J. Kamperman, Epse.

⁶¹ RAG, lijsten van verkopen van geestelijke goederen, portefeuille 1741.

⁶² SAD (01 a 96), stamboom Krukkeland door A.F. Krukkeland, Colmschate.

3.5 Nieuwkomers

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw vonden er nieuwe bouwactiviteiten plaats in Epse-Noord. Twee boerderijen werden gebouwd op plekken waar voordien geen gebouwen hadden gestaan.

In de traditionele stijl werd buitendijks aan de Waterdijk (kaart 8, nr. 37) een nieuwe boerderij gebouwd (afb. 85). Het hallenhuis bezat een driebeukige constructie bestaande uit grenen ankerbalkgebinten. In de negentiende eeuw ging men over op het gebruik van grenen- in plaats van elkenhout. De familie Klein Velderman waren vermoedelijk de eerste bewoners (afb. 86). Zij woonden voordien op een boerderij in de Epser Weerden.⁶³ Op de kadastrale minuut van 1832 is de boerderij nog niet zichtbaar, waardoor een datering in de tweede helft van de negentiende eeuw aanemelijk lijkt. Latere aanbouwen gaven uiteindelijk de rechthoekige boerderij het aanzicht van een T-huis.⁶⁴ Tenoosten van de boerderij stonden op het erf twee kapbergen. Sinds een aantal jaren funtioneert de boerderij alleen nog als woonhuis en dient de stal nu als woonkamer.

De tweede nieuwe boerderij (kaart 8, nr. 38) werd door Gerrit Jan Witink en Wilhelmina Christina Kloosterboer in 1894 eveneens buitendijks aan de Waterdijk gebouwd (afb. 87). Een gedenksteen in de voorgevel met hun initialen en jaartal, getuigt hiervan. In tegenstelling tot de overige besproken boerderijen werd bij deze bouw direct een duidelijke scheiding tussen het woon- en bedrijfsgedeelte aangebracht. Het woonhuis werd door de architect als een zelfstandig gebouw ontworpen waarbij de vrijstaande stal aan de achterzijde van het huis werd geplaatst. Pas in een later stadium werden de twee afzonderlijke gebouwen met elkaar verbonden. De indeling van het woonhuis is aan weerszijden van de centrale gang symmetrisch (afb. 88). Van het interieur is nog een aantal oorspronkelijke ele-

Afb. 85
Uitsnede van de recente kadasterkaart met de locatie van de boerderij Waterdijk 3.

Afb. 86
Het echtpaar Dommerholt-Klein Velderman omstreeks 1950 gezeten bij de voorgevel van de boerderij Waterdijk 3.

Afb. 87
Uitsnede van de recente kadasterkaart met daarop de locatie van de boerderij Waterdijk 1.

⁶³ Mondelinge mededeling dhr. G. Dommerholt, Colmschate.

⁶⁴ Barrels, Appels & Bloemink, 2000, 14 - 16.

menten bewaard gebleven zoals een zwart-marmeren schouw en een plavuizenvloer in de gang.

Het stalgedeelte werd traditioneel uitgevoerd, waarbij de grenen ankerbalkgebinten voor een driedeling van de ruimten zorgden. Er is een centrale deel met aan weerszijden de stallen voor het vee.⁶⁵ Tot op heden heeft de boerderij zijn agrarische functie kunnen behouden, waarbij het zwaartepunt op de melkveehouderij ligt.

3.6 Het Epser kippenhok

De meest recente bewoningsgeschiedenis van Epse-Noord werd bepaald door een opmerkelijke nieuwkomer (kaart 8, nr. 39). De familie De Jong uit Deventer kocht een stuk land van de familie Jansen van Waterdijk 5. Ze gaven in 1939 aan de bekende architect Auke Komter de opdracht tot het bouwen van een woonhuis en atelier (afb. 89). Het ontwerp, in de moderne stijl van Groep 32, verenigde woon- en werkfunctie in één gebouw.⁶⁶

Komter bracht de woning en het atelier onder in twee afzonderlijke volumes (afb. 90). Deze werden gescheiden door een hoge bakstenen muur die boven de daken uitstak en daardoor bij geen van beide delen scheen te horen. De tegengestelde dakrichting van woning en atelier en het gebruik van verschillende materialen, zoals baksteen voor het woongedeelte en zwart-wit beschilderd hout voor het atelier, benadrukten het verschil in functie (afb. 91).⁶⁷ Het witgeschilderde landhuis droeg de naam *In de Zunne* en werd ten zuiden van de Waterdijk, tegenover de boerderij van de familie Dommerholt gebouwd. Ondanks het feit dat het huis binnendijks stond, kregen de bewoners te maken met wateroverlast. Daarom werd later in de kelder een pomp aangebracht.

In de Zunne was ook van binnen een modern huis want men bezat elektriciteit en centrale verwarming, twee zaken

Afb. 89

Uitsnede van de kadasterkaart heden met daarop de ligging van het Komterhuis.

Afb. 90

Het door Auke Komter ontworpen huis van de familie De Jong omstreeks 1941.

Linksonder is de bestrating van de Waterdijk te zien. Bron: D.J. de Jong, Delft.

Afb. 88

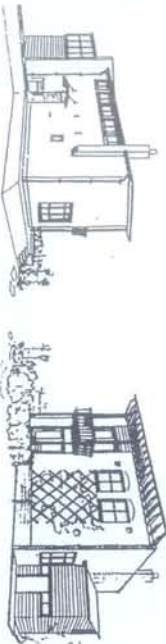
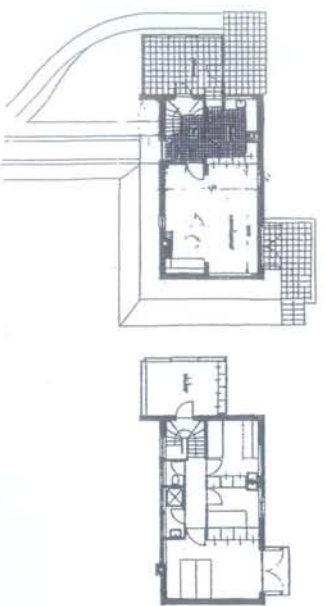
Links: de façade van de boerderij aan de Waterdijk 1. Rechts: de plavuizen in de gang van het woonhuis.

⁶⁵ Bloemink & Boer, 2001, 28 - 31.

⁶⁶ Auke Komter (1904-1982). Groep 32 is een afsplitsing van het architectengenootschap Architectura et Amicitia. De architectengroep die in 1932 een eigen genootschap oprichtte, staat voor de nieuwe zakelijkheid in het bouwen. Daarbij is functionalisme het sleutelwoord.

⁶⁷ Bock e.a., 1983, 90, 91.

Afb. 91
Plattegrond en perspectieven van het
Komterhuis. Bron: Bock et al. 1983.

Afb. 92
'In den Zunne', anno 1939, met op de
achtergrond de Waterdijk. Daarachter is
de boerderij en de kapberg van de
familie Dommerholt te zien.
Bron: D.J. de Jong, Delft.

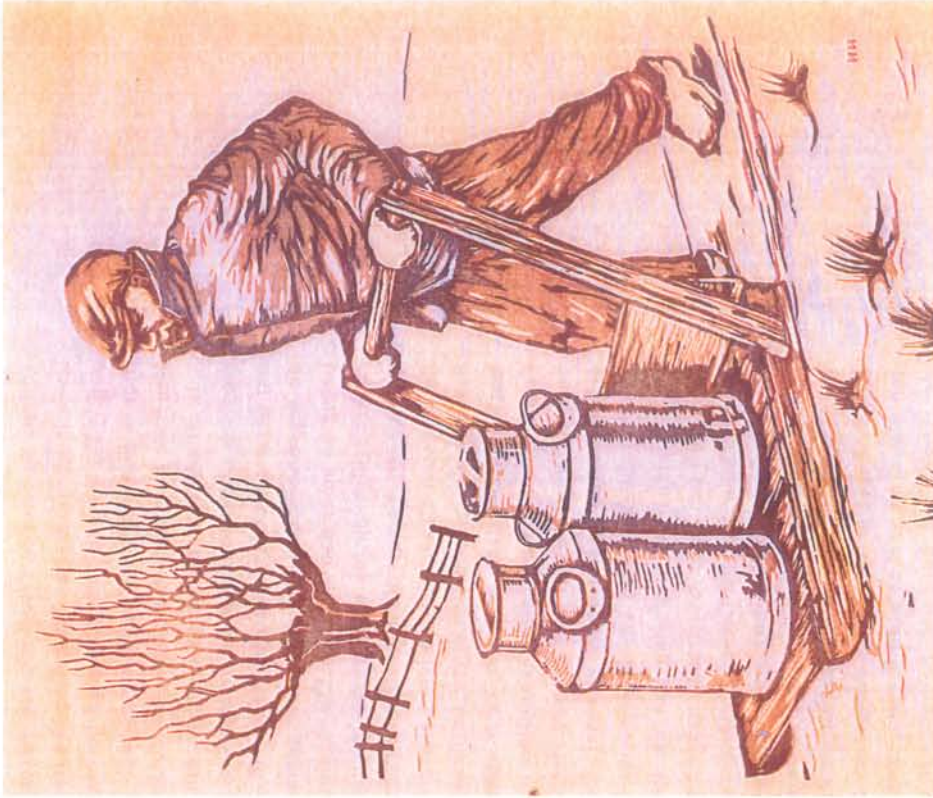
⁶⁸ Mien Ruys (1904-1999).
⁶⁹ Mondelinge mededeling D.J. de Jong, Delft.
⁷⁰ Collectie D.J. de Jong, Delft.

waar de meeste boerderijbewoners nog een tijd op moesten wachten. Een prettige bijkomstigheid voor de overburen was dan ook dat ze gebruik konden maken van de elektriciteit die ten behoeve van het nieuwe huis werd aangelegd.

De tuinarchitecte Mien Ruys, die onder andere verantwoordelijk was voor de introductie van spoorbielzen als tuinelement, ontwierp de tuin van het landhuis.⁶⁸ Hoewel van haar ontwerp werd afgeweken, bleef aan aantal elementen bewaard.⁶⁹

De nieuwbouw werd door de Epsers bevolking oneerbiedig 'het kippenhok' genoemd. Deze benaming is alleszins begrijpelijk aangezien het huis zeer afweek van de overige architectuur in de directe omgeving. Hoe contrasterend het in de stijl van de moderne architectuur van die tijd gebouwde huis werkte met de eeuwenoude boerderijarchitectuur, blijkt wel uit de oude foto's (afb. 92).⁷⁰

In het atelier was het kunstnijverheidsbedrijf van D.J. de Jong en zijn medewerker H. Heijink gevestigd. Tot aan het einde van de oorlog hielden zij zich onder andere bezig met het vervaardigen van linoeumsneden en etsen die werden afgedrukt in kalenders. Hoofdt thema's in hun werken waren werkende boeren en andere agrarische tafereelen. Het is goed mogelijk dat met name buurman Dommerholt als model voor deze prenten heeft gediend (afb. 93).

Afb. 93ab

(a) Linoleumsnede door D.J. de Jong (1913-1977) omstreeks 1940 gemaakt. De geportretteerde man zou mogelijk buurman Dommerholt kunnen zijn geweest.

(b) Fragment linoleumsnede van Herman Heijink (1916-1988) uit 1944, een winters tafereel.

Bron: D.J. de Jong, Delft.

3.7 Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren de oudste nu nog levende bewoners van Epse-Noord tussen de 13 en 18 jaar oud.⁷¹ Zij kunnen zich nog goed herinneren wat zich destijds in hun omgeving heeft afgespeeld.

Nast de boerderij van Jansen, ten zuiden van de Waterdijk 5, heeft een luchtafweergeschut gestaan. Tijdens het archeologisch onderzoek zijn de loopgraven (kaart 8, nr. 40) die om het geschut lagen aangetroffen (afb. 21). Ze waren door de esgrond tot in het gele zand gegraven, ongeveer 1 m breed en meer dan 1 m diep. Op regelmatige afstand waren rechthoekige putjes uitgegraven waarin de munitie werd opgeslagen. Tevens dienden deze putjes als ruimte waarin de soldaten elkaar konden laten passeren.⁷²

Rondom de boerderijen Azink en Krukkeland werd in het laatste oorlogsjaar nog een klein stelsel van loopgraven (kaart 8, nr. 41) aangelegd, voorzien van een mitrailleursnest dat op Deventer was gericht. Het verdedigingswerk is echter nooit operationeel geweest. De kelder van boerderij Krukkeland was verbonden met het loopgravenstelsel.⁷³ Tijdens de opgraving van de spijker Azink zijn de restanten van deze loopgraven aangetroffen.

In de schuur van de Olthof bivakkeerde in de laatste periode van de oorlog ongeveer driekwart jaar een groep Russische krijgsgevangenen. Zij moesten in opdracht van de Organisatie Todt (OT) allerlei werkzaamheden voor de Duitse bezetter uitvoeren. Aangezien de Russische soldaten niet al te veel te eten kregen, stalen ze een varken uit de schuur van buurman Kamperman die op Krukkeland woonde.⁷⁴

Ook de Epser boeren werden gedwongen om voor de Duitsers met paard en wagen goederen te vervoeren. Die tochten waren niet ongevaarlijk en konden soms enkele

dagen duren, ondertussen bleef de familie in onzekerheid op de boerderij achter. Tegen het einde van de oorlog trokken de Duitsers zich massaal terug en daarbij overnachten ze in boerderijen, zoals Azink en namen dat wat ze nodig hadden.⁷⁵ Nadat de plunderende Duitsers Epse-Noord hadden verlaten kwamen de Canadezen uit oostelijke richting. Zij vielen onverwachts boerderij Groot Bussink binnen om van daaruit de Duitse stelling aan de Waterdijk onschadelijk te maken. De Duitse verdediging was op een opmars van de geallieerden uit zuidwestelijke richting berekend en niet op een aanval uit het oosten.⁷⁶

De bevrijding van Epse en Deventer ging niet zonder slag of stoot. Met name voor de familie Dommerholt die de boerderij aan Waterdijk 3 bewoonde, kende de oorlog een wreange afloop. Sedert 1943 was de boerderij van de familie, die uit opa, oma, vader, moeder en negen kinderen bestond, gedeeltelijk geconfisqueerd door een militaire eenheid van de Duitse Wehrmacht, bestaande uit vijf soldaten en één officier. Zij maakten kwartier in de boerderij, omdat ertegenover, ten zuiden van de Waterdijk, in het weiland een kanon werd geplaatst dat de loop in de richting van Gorssel en de IJssel had staan. Het ingegraven kanon werd omringd door een loopgraaf, en dag en nacht door minimaal twee soldaten bemand. Tot april 1945 bivakkeerden de bezetters in de boerderij van de familie Dommerholt. Ze woonden weliswaar in hun eigen deel van de boerderij en voerden een apart huishouden, maar vormden een constante bedreiging en maakten inbreuk op het gezinsleven van de familie Dommerholt. Met name soldaat Max, die de kinderen telkens angst aanjoeg door te schieten en te dreigen met luchtaanvallen. De overige Duitsers waren rustig en vriendelijk; gewone mannen die het liefst naar huis en hun gezin wilden. Onder hen bevond zich

⁷¹ Dhr. en mevr. H.J. Kamperman, Epse en mevr. C. Ribbink-Kiefenbeid, Zutphen.

⁷² Mondelinge mededeling mevr. J. Kamperman-Vilge, Epse.

⁷³ Mondelinge mededeling dhr. H.J. Kamperman, Epse.

⁷⁴ Mondelinge mededeling dhr. H.J. Kamperman, Epse.

⁷⁵ Mondelinge mededeling mevr. C. Ribbink-Kiefenbeid, Zutphen.

⁷⁶ Mondelinge mededeling mevr. J. Kamperman-Vilge, Epse.

een kapper uit Berlijn die de kinderen Dommerholt het haar knipte. De Duitse soldaten waren permanent aanwezig en verveelden zich stierlijk. Vertier was er nauwelijks, af en toe ze gingen bij andere eenheden kaarten, maar het grootste deel van de tijd waren ze op de boerderij van de familie Dommerholt. Het contact met de familie was echter marginaal aangezien ze elkaar niet konden verstaan. Tot de bevrijding werd er nooit geschoten met het kanon, maar het was wel de oorzaak van een tragische gebeurtenis. Vrijdag zes april 1945 kwam 's ochtends rond 10 uur het bericht dat de Canadezen tot Gorssel waren doorgedrongen en dat ze ieder moment Epse zouden gaan bevrijden. Het was de familie Dommerholt duidelijk dat hun boerderij vanwege het kanon en de Duitse stelling bij de brug aan de Koerhuisbeek precies in de vuurlinie zou komen te liggen. In grote haast verliet moeder Dommerholt en de kinderen het huis en vluchtten naar de bureu, de familie Jansen, die op Waterdijk 5 woonde. Oma en één dochter waren al eerder in het naburige café de Pessink ondergebracht. Opa en vader Dommerholt bleven achter om de koeien die op stal stonden los te laten, zodat de beesten een kans zouden maken. Daarna zouden ze ook naar Jansen gaan, maar daar zijn ze nooit angekommen. Samen met de familie Jansen hield mevrouw Dommerholt zich met haar kinderen schuil in de aardappelkelder die in de schuur lag. Na veel lawaai van schoten konden ze door het raampje van de schuur zien dat de Duitsers, die bij hen waren ingekwartierd, zich overgaven aan de Canadezen, die blijkbaar reeds in de boerderij van Jansen waren. De Canadese soldaten waren op de hoogte dat er behalve de vijf Duitsers die zich hadden overgegeven nog een zesde soldaat moest zijn. De enige soldaat die zich niet overgaf was Max. Hij gebruikte het kanon om op de Canadezen die bij de schuur van café de Pessink aan de Deventerweg met tanks stelling hadden genomen te beschieten. Zo kon hij de schuur en een Canadese tank vernietigen. Op zoek naar

Max gingen de Canadezen op weg naar het kanon, maar de Duitse soldaat bevond zich daar niet meer. Afgaand op het geluid dat tot hen doordrong vanuit de schuur van de familie Dommerholt en denkend dat dit de Duitser zou zijn, openden de Canadezen het vuur en daarbij werden opa en vader Dommerholt geraakt. Vader Willem was op slag dood, maar Dommerholt senior kon door de Canadezen naar het ziekenhuis in Nijmegen worden gebracht alwaar hij herstelde van de schotwond (afb. 94). Overigens overleefde de Duitse soldaat Max de oorlog niet, men vond hem in de omgeving van de Waterdijk.

Na de bevrijding bleek dat de boerderij van de familie Dommerholt zodanige schade had opgelopen, dat hij de eerste tijd niet bewoonbaar was. De jongste kinderen werden bij familie en bureu ondergebracht en de rest van het gezin begon de boerderij zo goed en zo kwaad als dat ging weer op te bouwen.⁷⁷

De familie woonde tot 1961 op de boerderij en verhuisde dat jaar naar Colmschate. De *noabers* van de familie Dommerholt hielpen bij de verhuizing en deze geschiedde zelfs toen nog met paard en wagen. Het *noaberschap* beperkte zich tot de naaste bureu (afb. 95).⁷⁸

⁷⁷ Met dank aan mevr. Janina Dommerholt, Bathmen en dhr. Gait Dommerholt, Colmschate, die hun persoonlijke verhaal hebben willen vertellen.

⁷⁸ De families A. Dommerholt, A.E.J. Wiltink, A.J. Wiltink, De Jong, Boterman, Woertman, Hagelstein, Tuitert en Krijt-Jansen behoorden tot dit *noaberschap*.

Afb. 94
 Willem Dommerholt (1906-1945) hier rechts staand naast het paard, voerde naast het werk op de boerderij sleepdiensten uit voor Rijkswaterstaat. De foto is gemaakt tijdens dit werk bij de aanleg van de brug over de Koerhuisbeek.
 Bron: G. Dommerholt, Colmschate.

Afb. 95
 De verhuizing van de familie Dommerholt en de nieuwe bewoner van Waterdijk 3, In 't Hof in 1961 die werd uitgevoerd door de 'naobers' en deels nog met paard en wagen geschiedde. Dit was zo opvallend dat ze daarmee de krant haalden.
 V.l.n.r.: A. Dommerholt, J. In't Hof, A. Jansen, J.A. Wiltink, A. Wiltink, G. Wiltink en G. Hagelstein.
 Bron: D.J. de Jong, Delft.

a

b

Afb. 96abcd

De laatste bewoners van de vier oudste boerderijen in Epse-Noord.

(a) Dhr. en mevr. Wassink voor de achtergevel van de Olthof. (b) Dhr. en mevr. Meijer voor de achtergevel van de Olthof. (c) Dhr. en mevr. Derks en hun zoon T. Derks voor de voorgevel van Klein Bussink. (d) Dhr. en mevr. Kamperman voor de achtergevel van Krukkeland.

TOT SLOT

De cultuurhistorie van Epse-Noord neemt na 10.000 jaar een andere wending. Aanvankelijk waren het de jager-verzamelaars die het gebied alleen om zijn natuurlijke eigenschappen benutten. Boeren ontgonnen in de latere prehistorie land, legden akkers aan en bouwden boerderijen. Na een periode van 1400 jaar, waarover tot nu toe weinig bekend is, werden dezelfde plaatsen door boerenkolonisten opnieuw in gebruik genomen. Zij gaven het landschap haar huidige kenmerkende vorm, met enken, kampen en de nu bijna allemaal gerooide houtwallen. De in oorsprong zeventiende-negentiende-eeuwse boerderijen staan tot op heden centraal in het landschap.

De politieke geschiedenis van Epse-Noord als grensgebied tussen het Oversticht en Gelre, kwam tot uiting in de overblijfselen van de Sint-Anthoniskapel en het laat-middeleeuwse toluhuis. De bewoningsgeschiedenis van het plangebied werd beëindigd met de bouw van het Komterhuis.

Duidelijk is geworden dat in het verleden de samenstelling van en de mogelijkheden die het natuurlijk landschap van Epse-Noord bood de bepalende factor voor de keuze van de bewoningslokaties is geweest. De sociale, politieke en economische factoren zijn natuurlijk niet uit te vlakken, maar speelden aanvankelijk een ondergeschikte rol. Naarmate de bevolking groeide en daarmee ook de complexiteit van de samenleving toenam werd er steeds meer druk uitgeoefend op de gemeenschappelijke ruimte en het

gebruik ervan. De inrichting van de ruimte werd een algemeen belang en meer aan regelgeving onderworpen. Met andere woorden het werd uiteindelijk de inzet van het sociale, politieke en economische beleid van de gemeente.

Het uitgevoerde proefonderzoek heeft aangetoond dat uit veel perioden van de geschiedenis in meer of mindere mate relicten zijn overgebleven.

Binnen de planvorming zullen deze relicten zo goed mogelijk worden veiliggesteld of onderzocht. Epse-Noord is niet alleen een locatie met economische waarde maar herbergt zowel boven als onder de grond boeiende resten uit het verleden. Met dit boek heb ik juist dat zichtbaar trachten te maken.

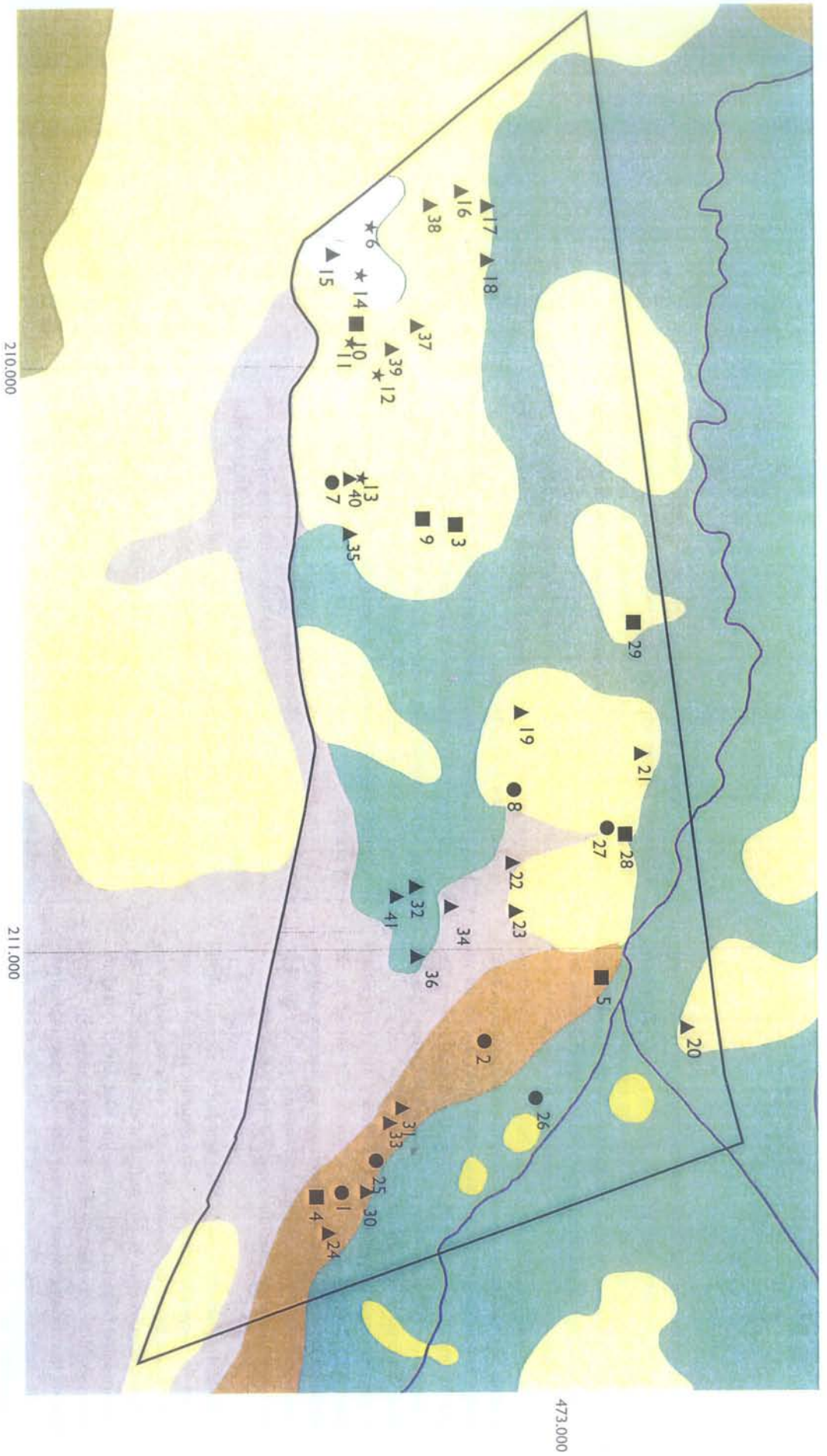
Dank aan alle (ex-)bewoners van Epse-Noord voor het verstrekken van informatie over hun woonomgeving.

Dank aan Teun Kloosterboer voor het ter beschikking stellen van de genealogieën van de verschillende boerderijfamilies, fotomateriaal en tijd waarin zinnige gesprekken plaatsvonden.

Dank aan Theo Spek die adviseerde wat betreft de samenstelling van de natuurlijke landschapskaart.

Dank aan Wijnand Bloemink, Bert Groenewoudt, Michel Groothedde en Mieke Geerlink voor vakinhoudelijk informatie via de e-mail.

FRANÇOISE APPELS

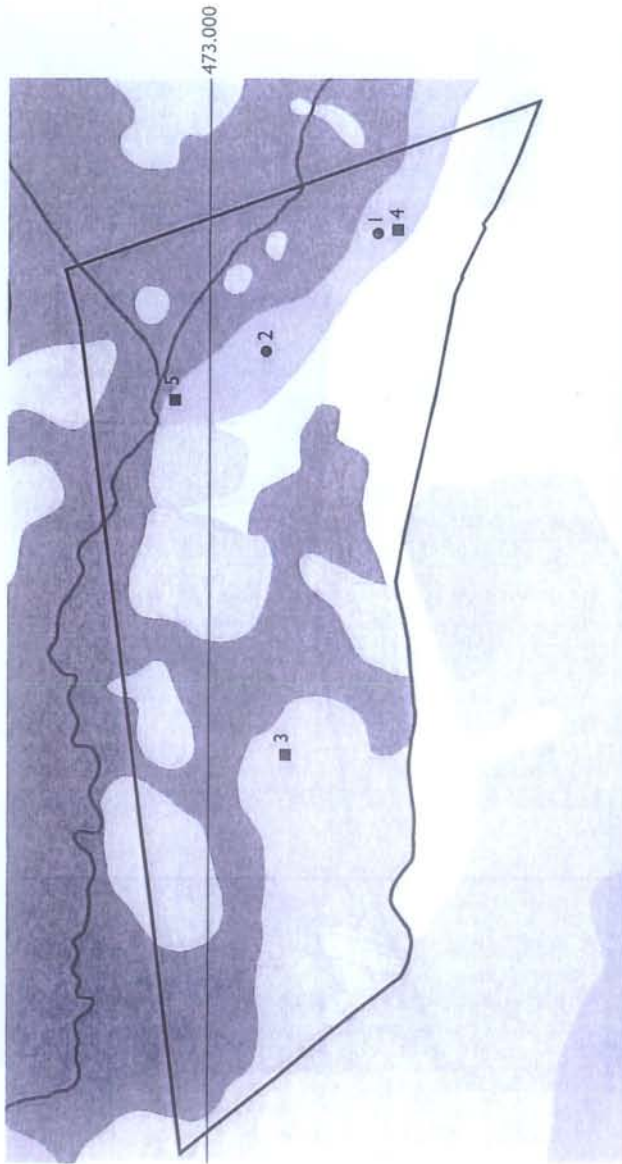

Kaart 2
 Schaal 1: 10.000
 Alle vindplaatsen uit het proefonderzoek op de natuurlijke landschapskaart.

Kaart 3

Vindplaatsen uit de steentijd.

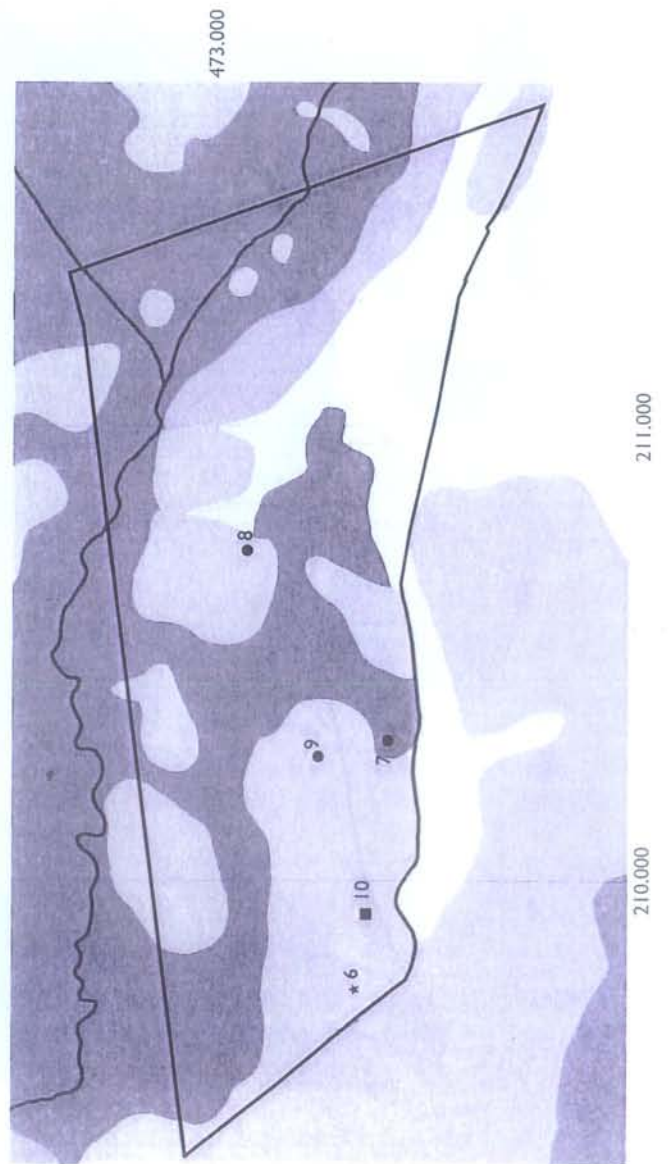
- midden steentijd
- late steentijd

Kaart 4

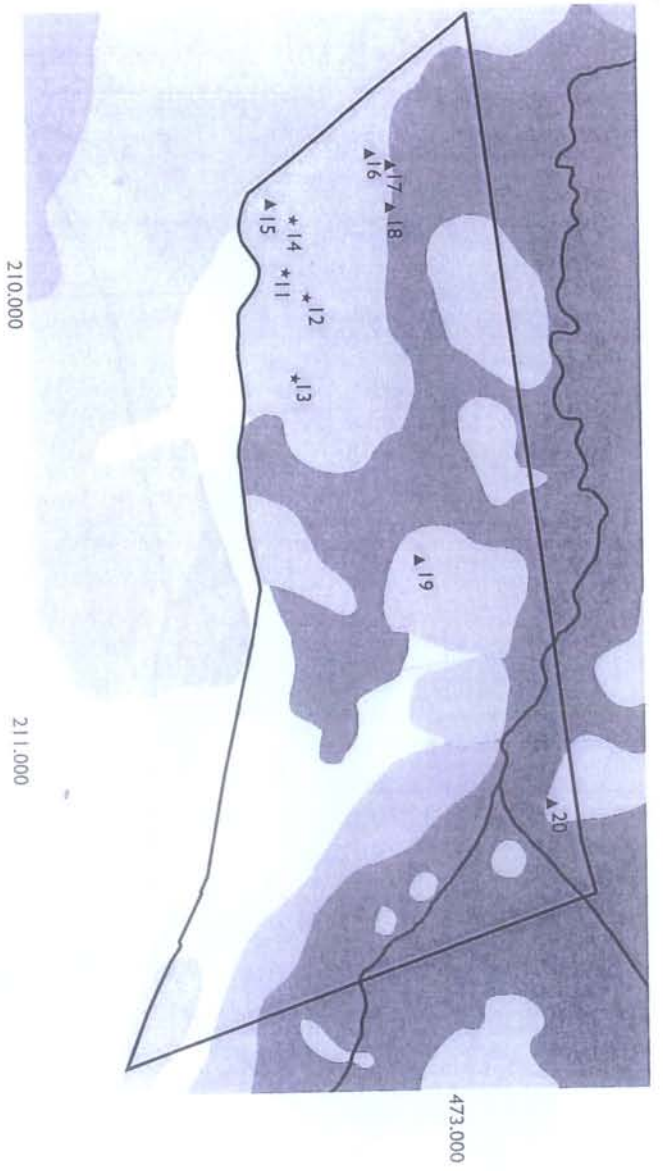
Vindplaatsen uit de bronstijd.

- ★ vroege bronstijd
- midden bronstijd
- late bronstijd

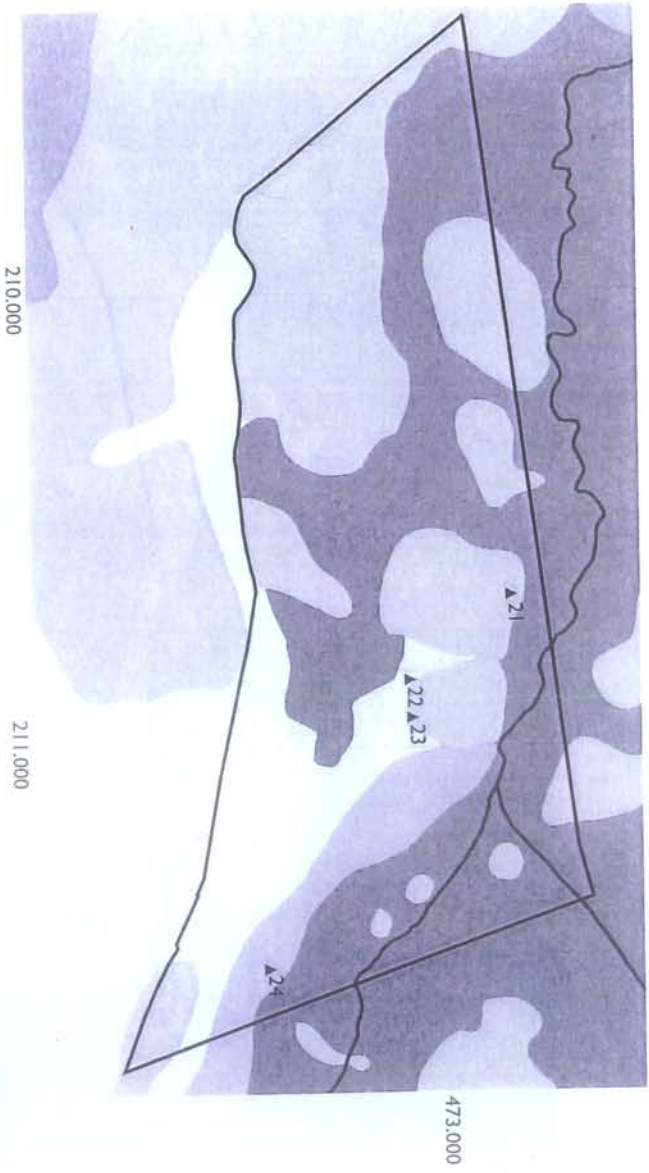

Kaart 5
Vindplaatsen uit de ijzertijd.

- ✱ vroege ijzertijd
- ▲ ijzertijd

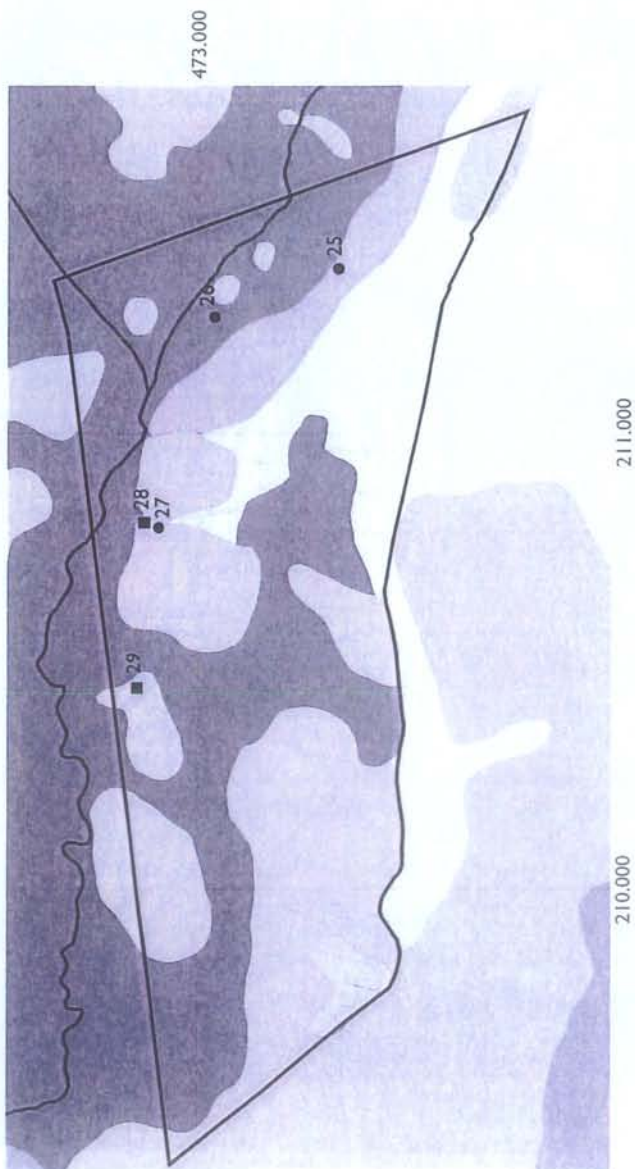

Kaart 6
Niet nader te dateren
vindplaatsen uit de prehistorie.

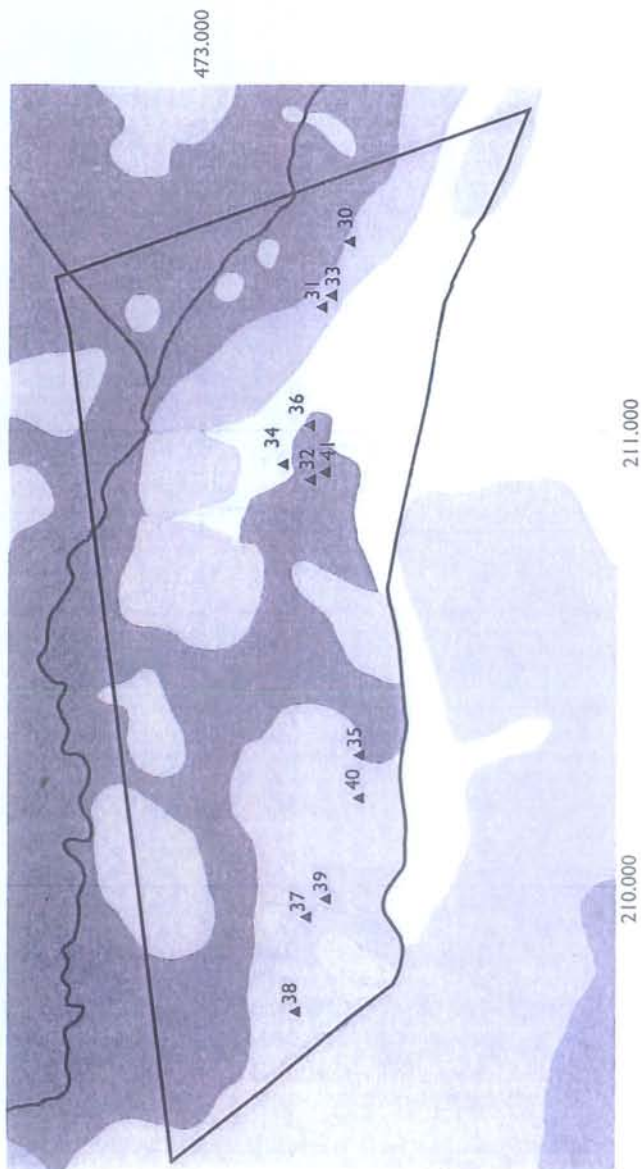
Kaart 7
Vindplaatsen uit de Middeleeuwen.

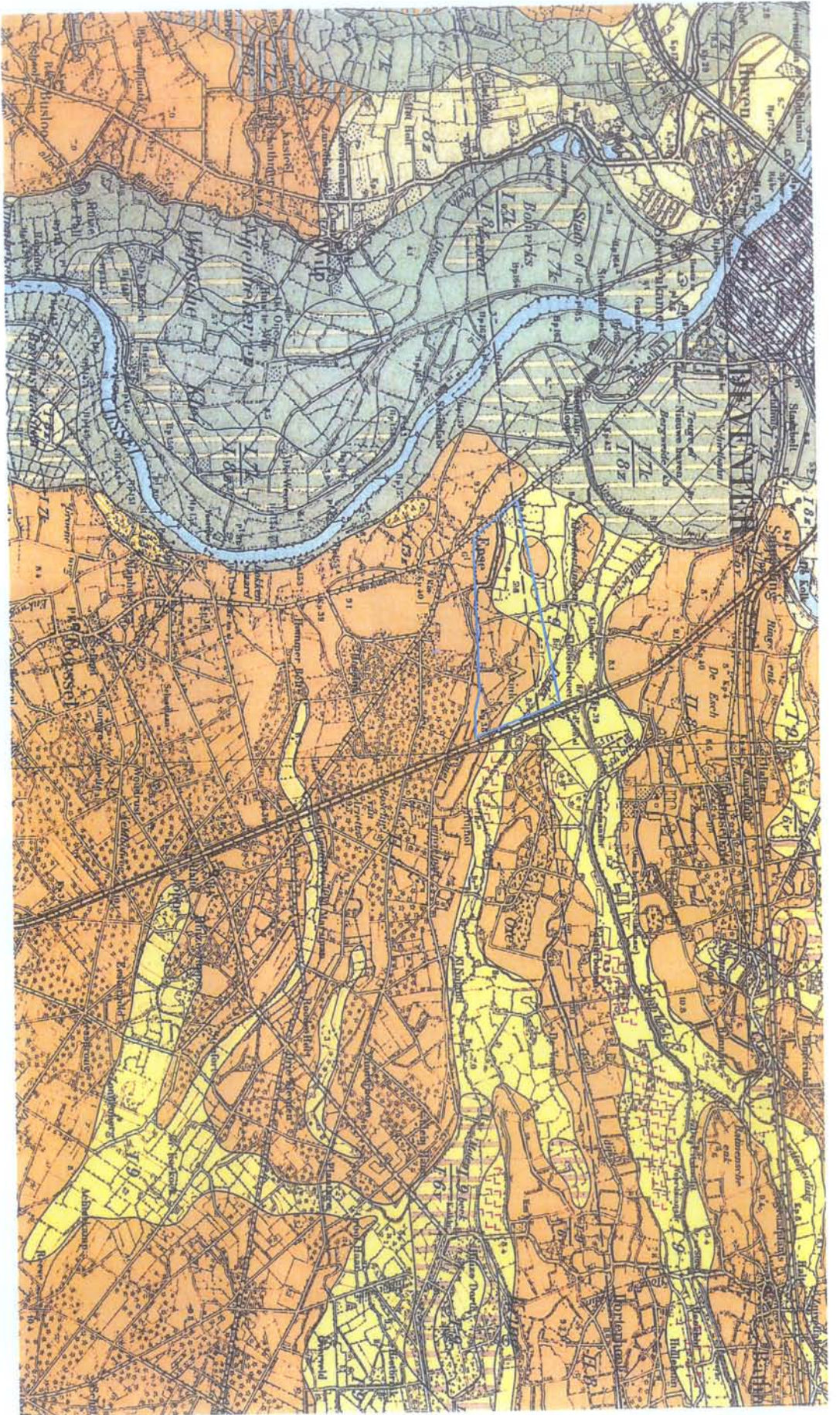
- volle Middeleeuwen
- late Middeleeuwen

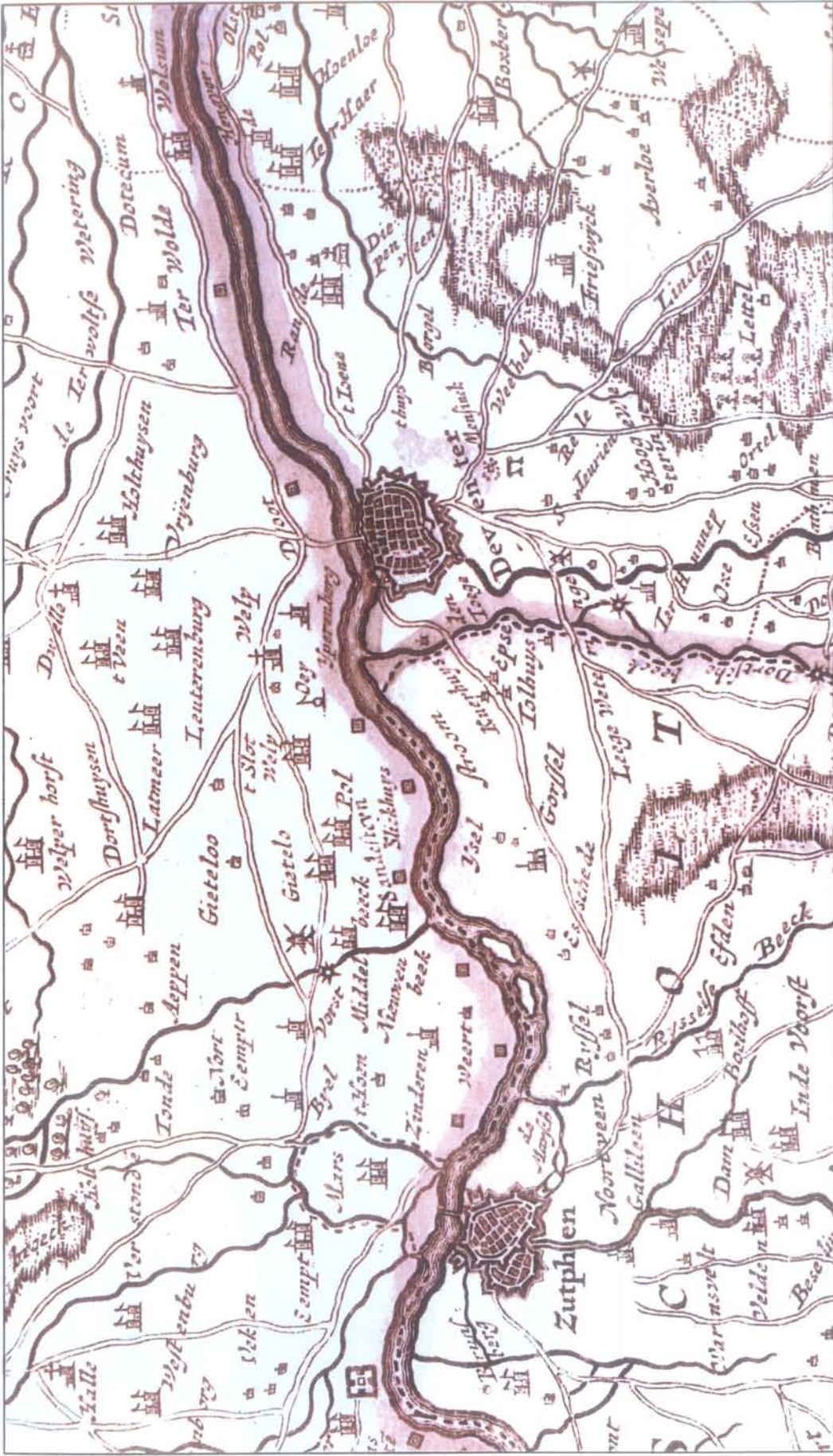
Kaart 8
Vindplaatsen uit de nieuwe tijd.

- ▲ nieuwe tijd.

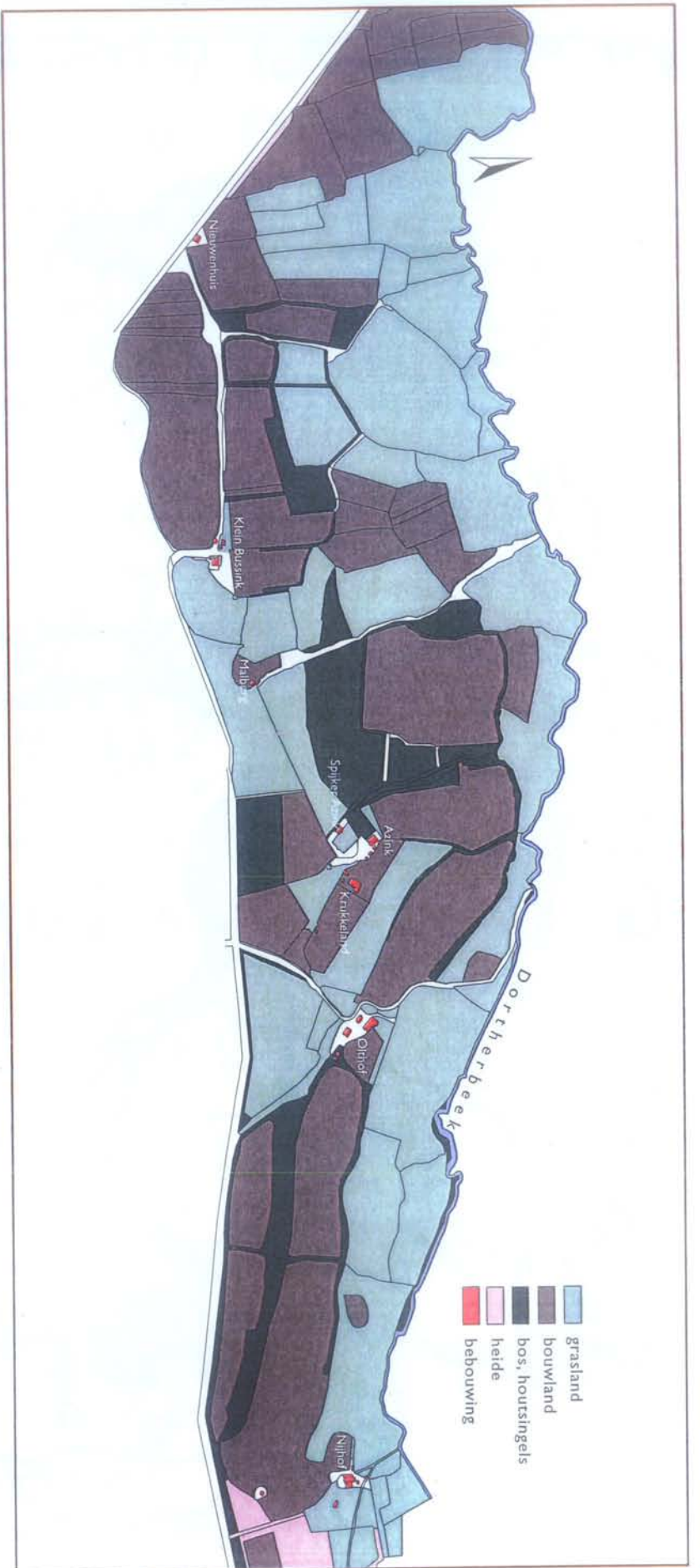

Kaart 9
 Uitsnede van de geologische kaart van Nederland (1934), kaartblad 33, Zutphen. Schaal 1: 50.000.

Kaart 10
 Kaart van het graafschap Zutphen circa 1710.

Kaart 11
 Uitsnede kadastrale atlas Gelderland 1832, Gorssel, Almen, Kring van Dorth, sectie A en B. Op de kaart is het grondgebruik van het begin van de negentiende eeuw te zien.

LITERATUUR

Historische bronnen:

- Doorninck, J., van, 1857. Tijdsrekenkundig register op het Oud Provinciaal Archief van Overijssel, Deel I - VII, Zwolle.
- Meyer, G.M., de, 1979. De stadsrekeningen van Deventer, deel I-VII, in: Rijksuniversiteit Utrecht (red.): Teksten en Documenten XIV, Groningen.
- Muller, S.F.z., 1925. Oorkondenboek Sticht Utrecht tot 1301, deel I-V, Utrecht.
- Kulle, G.J., ter, 1963. Oorkondenboek van Overijssel, regesten 797-1350, deel I, Zwolle.
- Wubbe, P.A.A.M., 1931. Het archief der abdij St. Mariënhorst te ter Hunnepe, Den Haag.

Kaarten:

- Caerte der Over-Ijsselsche limiten bove(n) Deventer van D'Ijssel aff tot voorbij 't Clooster ter Honnep, Beschreven door Thomas Berendtsz landtme(ter) van Over-Ijssel A(n)no 1612.
- Kaart 'waerin te sien is die waere situatie van hett Clooster ter Hunnepe en de landen geflotten langs dir Dortter meulenbeecke beginnende van die steenen brugge aff tot tegenover den hof te Oxe'. Beschreven door Joh. Van der Wijck in 1668.
- Topografische kaart van de linie van de IJssel vanaf Arnhem tot de Zuiderzee, van het land tusschen Arnhem en Nijmegen en van Wedde en Westwoldigerland, opgenomen en getekend door Ingr. Wollant, kapt. Ingr. Hottinger e.a., 1783.
- Kaart van de landen gelegen in de gemeente Gorsel, op speciale last van de hoofdcommissie tot de zaken der verponding opgemeten in den jare 1807.
- Rijks Geologische Dienst, 1934. Schaal 1: 50.000, Geologische kaart van Nederland, 33 Zutphen (kwartblad II).
- Stichting voor Bodemkartering, 1979. schaal 1: 50.000. Toelichting bij de Kaartbladen 33 West Apeldoorn en 33 Oost Apeldoorn, Wageningen.
- Historische Atlas Overijssel, 1990. Chromotopografische Kaart des Rijks, schaal 1: 25.000, Den IJp.
- Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 1993. Kadastrale Atlas Gelderland 1832, Gorsel, Aimen, Kring van Dorth, sectie A en B. Arnhem.
- Kadasterkaart Gemeente Deventer, 1999.

Literatuur:

- Appels, F.J.M., M. Klomp & M.H. Bartels, 2000. Aanvullend archeologisch onderzoek Epse-Noord, tweede tussenrapportage. *Rapportage Archeologie Deventer* 2.
- Appels, F.J.M., J.W. Bloemink & H.P. Boer, 2001. Aanvullend archeologisch onderzoek Epse-Noord, derde tussenrapportage. *Rapportage Archeologie*

Deventer 3.

- Bartels, M.H., F.J.M. Appels & W. Bloemink, 2000. Aanvullend archeologisch onderzoek en bouwhistorische verkenning. Noordwest Epse, tussenrapportage 1, sector 2. *Rapportage Archeologie Deventer* 1.
- Beuker, J.R., 1983. *Vakmanschap in vuursteen*. Assen.
- Bieleman, J., 1992. *Geschiedenis van de landbouw 1500-1900*. Meppel.
- Bieleman, J., 1996. Kapbergen en hooiberging, in: *Jaarboek Nederlands openluchtmuseum*, 249 - 289.
- Bloemink, W., & P. Boer, 2001. *Bouwhistorische verkenning boerderijen Epse Noord gemeente Deventer, tweede fase*. Holten.
- Bock, M., et al., 1983. *Van het Nieuwe Bouwen naar een Nieuwe Architectuur, Groep 32 ontwerpen, gebouwen, stedenbouwkundige plannen 1925-1945*. Den Haag.
- Bosch, F., ten, M. Grootthede & B. Groenewoudt, 1997. De archeologie van 'het Swormink': Over bewoningsexpansie en -continuïteit in Colmschate (gem. Deventer), *Westerheem* 46, 22 - 40.
- Brants, A., 1835. Heidensche begraafplaatsen onder Gorssel, in Gelderland, kwartier Zutphen, in: *De vriend des Vaderlands*.
- Buurman, J., 1986. Graan in ijzertijd-silo's uit Colmschate, in: *Nederlandse Archeologische Rapporten* 3, 67 - 73.
- Campen, J.W.C., van, 1930. Uit de laatste dagen van het Stif. ter Hunnepe, in: *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Verslagen en Mededeelingen*. 47ste stuk, 2de reeks 23ste stuk, 331 - 372.
- Demoed, H.B., 1987. *Mandegood schandegood. De markerverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw*. Zutphen.
- Es, W.A., van, & W.J.H. Verwers, 1980. Excavations at Dorestad I, The harbour: Hoogstraat 1, in: *Nederlandse Oudheden*, 9.
- Gottschalk, M.K.E., 1971-1977. *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, 3dln. Assen.
- Graaf, J., de, 1955. De marke van Epse en Dommer. *Bijdragen en mededeelingen van Gelre*, LV, 57-82.
- Graaf, J., de, 1973. *Uit Gorssel's verleden, bijdrage tot de geschiedenis van het platteland*. Arnhem.
- Groenewoudt, B.J., 1986. Een 12de eeuwse boerderij bij Colmschate (gem. Deventer), in: *Westerheem* 35, 230 - 235.
- Groenewoudt, B.J., & A.D. Verlinde, 1989. Ein Haustypus der NGK und eine Vorratsgrube aus der frühen Eisenzeit in Colmschate, Gem. Deventer, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 269 - 295.
- Groenewoudt, B.J., 1994. Archeologisch onderzoek van een 12de eeuwse hof te Raalte, in: F.F. Barends en H. Hannink, (red.): *Over Salland en de Sallanders*, 17 - 21. Zwolle.
- Groenewoudt, B.J., e.a., 1998. Raalte-Jonge Raan: de geschiedenis van een Sallands bouwlandkamp. *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 58.
- Grootthede, M., 1996. Leesten en Emme. *Archeologisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*. Kampen.
- Grootthede, M., 1999. De nederzettingsoontwikkeling van Zutphen voor het jaar

1000. in: M. Groothedde, *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen*, 9 - 30. Zutphen.
- Hagens, H., 1992. *Boerderijen in Twente*. Utrecht.
- Haslinghuis, E.J., & H. Janse, 1997. *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de westerse architectuur en bouwhistorie*. Leiden.
- Herweijer, N., H. Lubberding & J. de Vries (red.), 1998. *Zusters tussen 2 beken, groven naar klooster ter Hunnepe*. Deventer.
- Hollosy, M.L., d', 2001. *Het skeletonderzoek van twee individuen en enkele crematieresten, opgegraven bij de vindplaats Epse-Noord*. (intern rapport).
- Houck, M.E., 1901. *Gids voor Deventer en omstreken*. Deventer.
- Houting, E., et al., 1981. *Brinkenboek, een verkenning van de brinken in Drenthe*. Assen.
- Hove, J., ten, 1998. *In de schaduw van de stad, de geschiedenis van de gemeente Diepenveen*. Deel 1. Kampen.
- Huijts, C.S.T.J., 1992. *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe, reconstructiemodellen van 1300 voor tot 1300 na Christus*. Arnhem.
- Huijs, R.S., 1991. *Archeologische Kroniek van Gelderland 1990-1991*, in: *Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre*, deel 83, 117 - 188.
- Jansen op de Haar, H.J., 2000. *Boerderij- en veldnamen in Gorssel*. Gorssel.
- Klomp, M., 2002. *Archeologisch onderzoek naar de prehistorische bewoning aan de Holtenweg 57 te Colmschate (gemeente Deventer)*. Rapportage Archeologie Deventer 8.
- Kulk, N., 2001. *Ter Hunnepe of Wischboom, een Gelderse landtol bij Deventer*. in: *Deventer Jaarboek 2001*, 6 - 27.
- Künzel, R.E., e.a., 1988. *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Lanting, J.N., 1973. *Laat-Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en N.W.-Duitsland: continue ontwikkelingen*, in: *Paleohistoria* XV, 215 - 317.
- Mensema, A.J., & A.J. Gevers, 1989. *Spijkers in Dalfsen*, in: J. ten Hove. *Uit de geschiedenis van Dalfsen*. Kampen.
- Odé, O., 1990. *Het gebruik van oker tijdens het Laat Paleolithicum en Mesolithicum. Een inventarisatie van gegevens en een verkenning naar mogelijkheden voor onderzoek*. (doctoraal scriptie) Amsterdam.
- Oude Meierink, B., 1994. *De Buitenplaats*, in: E. Gelderman & J. Hagedoorn (red.), *Een aardisch paradijs, de buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Beldwijk nabij Zwolle*, 13 - 23. Zwolle.
- Pleyte, W., 1877. *Nederlandse oudheden*. Leiden.
- Prooije, L.A., van, 1984. *De vakleu en het vak*. Arnhem.
- Roymans, N., & F. Kortlang, 1993. *Bewoningsgeschiedenis van een dekzandlandschap langs de Aa te Someren*, in: N. Roymans & E. Theuvs (red.), *Eén en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 22 - 41. Den Bosch.
- Roymans, N., 1999. *Romeinse frontierpolitiek en de etnogeneese van de Bataven*, in: *Bijdragen en mededelingen vereniging Gelre* deel XC, 15 - 39.
- Scholte Lubberink, H.B.G., & E. Lohof, 1998. *Provincie Gelderland WCL - De Graafschap*. Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart (Fase A), RAAP-Rapport 305.
- Slicher van Bath, B.H., 1957. *Een samenleving onder spanning*. Assen.
- Slicher van Bath, B.H., 1972. *Mensch en land in de Middeleeuwen*, deel II. Arnhem.
- Spek, Th., 1996. *Het Sallandse dekzandlandschap*, in: F. Peereboom & J. Kummer (red.), *Van Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, 23 - 45. Kampen.
- Verlinde, A.D., 1985. *Die Gräber und Grabfunde der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Overijssel IV*, *BRÖB* 35, 231 - 411.
- Verlinde, A.D., & M. Erdreich, 1998. *Eine Germanische Siedlung der späten Kaiserzeit mit umwehrter Anlage und umfangreicher Eisenindustrie in Heeren, Provinz Overijssel, Niederlande*, in: *Germania* 76, 693 - 719.
- Verlinde, A.D., 2000. *Inventarisatie en onderzoek van archeologische locaties op en rond de Colmschater Enk te Deventer*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 75.
- Verneau, S., 1999. *Een Mesolithisch jachtkamp te Zutphen, 8000 jaar voor Christus jagers-verzamelaars in de Ooyterhoek*. Lithos Rapport 1, Zutphen.
- Verneau, S., 2001. *Aanullend archeologisch onderzoek van een mesolithisch kampement langs de Dortherbeek in het uitbreidingsplan 'Epse-Noord' (gemeente Deventer)*. Lithos Rapport 4, Zutphen.
- Voskuil, J.J., 1979. *Zwei bronzeele Kreislagerfriedhöfe bei Telgte*.
- Wilhelm, K., 1981. *Zwei bronzeele Kreislagerfriedhöfe bei Telgte*.
- Wit, W., de, 1978. *Auke Komter/architect*. Zaandam.
- Zonneveld, J.I.S., 1987. *Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap*. Utrecht: Antwerpen.
- Zijlstra, B., 1990. *Mien Ruys, aspecten van leven en werk van een Nederlands tuin- en landschapsarchitect*. Z.P.

ILLUSTRATIES

Archeologie Deventer:

F. Appels: afb. 5, 6, 7ac, 8 en 9 foto, 10, 11 foto, 13 foto, 14 foto, 15ab, 16, 18, 19, 20ab, 21, 23c, 24, 25a-c, 26ab, 27ab, 28, 29, 32, 39a, 40a-l, 41, 46ab, 47, 53, 55, 60, 61ab, 65, 71a-c, 72, 81, 96a-d. Foto's blz. 4, 13, 46.
F. Appels & M. van der Wees: kaart 1-8.
M. Klomp: afb. 1, 22, 27c, 30, 31ab, 40b, 42, 44ab, 45, kaart 11.

Overig:

M. Appels: afb. 26c.
W. Bloemink & P. Boer: afb. 88.
P. Damman: afb. 2, 3ab, 67.
M. van Dasselaar: afb. 17, 23ab, 31c, 39b, 43a-c.
I. Hermsen: afb. 11, 13, 14 tekening.
S. Verneau: afb. 8 en 9 tekening.
Photo Teuge: foto blz. 2.

AUTEUR

Françoise Appels (1966) studeerde middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Het thema van haar afstudeerscriptie behelsde het vroeg-middeleeuwse cultuurlandschap en nederzettinglocaties in Noord-Oost Twente. Sinds ruim twee jaar is zij werkzaam als projectarcheoloog bij de gemeente Deventer.

COLOFON

ISBN: 90-806126-3-4 €002

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden vervaelvoudigd en/of opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze zonder voorafgaande toestemming van de Gemeente Deventer.

Titel: Tussen Deventer en Epse, 10.000 jaar bewoningsgeschiedenis van het plangebied Epse-Noord.

Trefwoorden: Epse, Deventer, archeologie, geschiedenis, prehistorie, Middeleeuwen, nieuwe geschiedenis, boerderijgeschiedenis.

Auteur: Françoise Appels

Redactie: Michiel Bartels en Rekel Redactie, Deventer

Vormgeving en lay-out: Meriam Appels

Druk: Augustijn, Enschede

TIENDUIZEND JAAR EPSE-NOORD

OP EEN HELDERE EN TOEGANKELIJKE MANIER SCHETST FRANÇOISE APPELS, ARCHEOLOGE BIJ DE GEMEENTE DEVENTER, EEN BEELD VAN EEN LANDBOUWGEBIED EN ZIJN BEWONERS. ZIJ COMBINEERT ARCHEOLOGIE, BOUWHISTORIE EN HISTORISCHE GEOGRAFIE IN EEN LEVENDIG MULTIDISCIPLINAIR BETOEG.

BODEMVONDSTEN UIT DE STEENTIJD, HET FENOMEEN ZWERVENDE ERVEN EN DE PERSOONLIJKE BELEVENISSEN VAN DE (OUD)BEWONERS VAN HET GEBIED, BESTEMMEN DIT GOED GEDOCUMENTEERDE BOEK VOOR ZOWEL DE GEÏNTERESSEERDE LEEK ALS DE VAKGENOOT.

